
Husnija Kamberović, Milivoj Bešlin,
Aleksandar R. Miletić, Adnan Prekić

ODNOSI JUGOSLOVENSKIH REPUBLIKA I POKRAJINA

JUGOSLAVENSKA FEDERACIJA SE poslije 1980. suočila sa novim izazovima: decentralizacija države i liberalizacija unutar vladajućeg Saveza komunista tokom šezdesetih i sedamdesetih godina pokazale su rezultate nakon Titove smrti. Od kraja šezdesetih republička rukovodstva su se sve češće susretala i razgovarala ne samo o međusobnim odnosima nego i o odnosima u federaciji.²⁶⁷ Time je prekinuta dotadašnja praksa susretanja republičkih rukovodstava na sjednicama saveznih institucija, što je otvaralo prostor za sve samostalnije funkcioniranje republičkih vladajućih elita. Već početkom 1970. predsjednik Skupštine Srbije, Dragoslav Draža Marković, žalio se kako susreti pojedinih republičkih rukovodstava sve češće poprimaju karakter “međudržavnih posjeta”. Tada se također naglašavalo da “među narodima, odnosno republikama Jugoslavije postoje ne samo različiti, nego i određeni objektivni protivrječni interesi”,²⁶⁸ te da se te protivrječnosti ne mogu savladavati pritiskom iz federacije, zbog čega se krenulo u reformu federacije uvođenjem tzv. principa dogovaranja republika. Pokazalo se, međutim, da je to dogovaranje bilo opterećeno nepovjerenjem republika prema saveznim institucijama, što je vodilo postepenom osamostaljivanju republičkih rukovodstva, a taj se proces intenzivirao nakon Titove smrti, 1980. godine. Tito je,

267 Aleš Gabrič, “Odnos slovenske politike prema ‘maspoku’”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2010, 13. Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Drugo, dopunjeno izdanje. (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017), 119–120.

268 *Dogovaranje i odgovornost. O dogovaranju socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina u ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji i odgovornost organa, organizacija i pojedinaca u obavljanju Ustavom utvrđenih zadataka u organima federacije* (Beograd: BIGZ, 1982), 18.

naime, do tada imao ulogu neospornog autoriteta i vrhovnog arbitra u sporovima u zemlji. Posle njegove smrti svi problemi u funkcionisanju jugoslovenske federacije bili su mnogo očigledniji, umjesto "bratstva i jedinstva" sve se češće počelo govoriti o "zajedništvu" koje se, međutim, teško uspostavljalo,²⁶⁹ a pojedinačni sukobi republičkih rukovodstava s vremenom će postati sistemski problem funkcionisanja federacije.²⁷⁰ Republike su sve više vodile računa samo o republičkim interesima, a o procesima u drugim dijelovima federacije zanimali su se jedino onda kada su ti procesi mogli negativno uticati na stanje u vlastitoj republici. Ova briga samo o interesima vlastite republike otežavala je funkcioniranje državne vlasti, i to svih državnih institucija, uključujući i saveznu vladu. To je možda najbolje iskazao Branko Mikulić na jednoj sjednici Presjedništva SFRJ 1984, kad je kritizirao republike i pokrajine čiji su predstavnici u saveznim institucijama "demonstrirali isključivo republičke interese. Svako uzima svoj papir, čita svoju molitvu, čita zaključke te i te republike izbjegavajući rješavanje problema".²⁷¹ Sve je manje bilo spremnosti za postizanjem konsenzusa, a bez toga nije bilo moguće očuvati Jugoslaviju.²⁷²

Neuspjeh ekonomske reforme iz šezdesetih godina i sve ozbiljniji problemi u ekonomijama svih republika, u kontinuitetu su generisali probleme u funkcionisanju federacije. Sistemski problemi

269 Ivo Goldstein, *Hrvatska 1990.–2020. Godine velikih nada i gorkih razočaranja* (Zagreb: Profil, 2021), 19.

270 Svjedočanstva o tome nalazimo u brojnim diskusijama u vrhu države i partije, posebno krajem osamdesetih godina. Vidjeti: Andrija Čolak, *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju* (Beograd: Laguna, 2017).

271 Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965–1989.* (Sarajevo: Institut za historiju, 2020), 137–138.

272 Latinka Perović je jednom izjavila kako je "Jugoslavija bila naša prva Evropa, vi ste tu sa različitim narodima, tu morate da se sporazumevate, da postizete konsenzus, da tražite neki zajednički interes, da dolazite do sporazuma, da poštujuete pravila". *Snaga lične odgovornosti* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (Svjedočanstva, knj. br. 32), 2008), 123.

jugoslovenske ekonomije biće mnogo vidljiviji nakon Titove smrti i sve intenzivnijeg procesa “zatvaranja” u republičke granice. Na ekonomskom planu bilo je pokušaja uspostavljanja novog ekonomskog modela koji bi izvukao zemlju iz krize u koju je sve više zapadala. Jedna od tih inicijativa bio je i prijedlog Komisije za pitanja ekonomske stabilizacije, kojom je predsjedavao Sergej Kraigher. U zaključcima ove komisije, navodi se da su “međurepubličke razlike jamčile da se neće poduzeti ništa za prihvatanje i provedbu preporuka iz Kraigherova izvješća”.²⁷³ To je bio način funkcionisanja tadašnjih republičkih elita, ali su taj model koristili i intelektualci koji su republička zatvaranja koristili za svoje djelovanje u slučaju kada su bili proganjani u svojim sredinama. *Kritička inteligencija* u Srbiji je tokom osamdesetih postala vrlo glasna, a odgovor iz Hrvatske je uslijedio tzv. *Bijelom knjigom* u maju 1984. godine.²⁷⁴ Činjenica da se na jednom republičkom partijskom savjetovanju (Hrvatska) kritiziraju (najvećim dijelom) intelektualci iz druge republike (Srbija), bila je signal za uzbu- nu onima koji su svoje djelovanje usmjeravali isključivo u republičke i nacionalne okvire zanemarujući jugoslavenski kontekst. “Srpski politički vrh savjetovanje je doživio kao pritisak iz Hrvatske, jer se iz svega napisanog i izrečenog (na tom savjetovanju) moglo zaključiti da komunisti u Srbiji ne vide navedene probleme, ili se s njima ne znaju nositi”.²⁷⁵ Ipak, budući da tada još uvijek ni srbijanskom ni hrvatskom rukovodstvu nije odgovaralo dalje zaoštavanje odnosa, efekat *Bijele knjige* nije bio preveliki na hrvatsko-srbijanske međurepublič-

273 Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005.* (Zagreb: Golden marketing – Tahnička knjiga, 2009), 411. O jugoslavenskoj krizi tokom osamdesetih vidjeti i: Marijan Korošić, *Jugoslavenska kriza* (drugo izdanje) (Zagreb: Naprijed, 1989).

274 *Bijela knjiga Stipe Šuvara. Originalni dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984.* (Zagreb: Večernji posebni proizvodi, 2010) *Bela knjiga – 1984. Obračun sa “kulturnom kontrarevolucijom” u SFRJ*, prir. Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đoko Tripković (Beograd: Službeni glasnik i Institut za savremenu istoriju, 2010).

275 Hrvoje Klasić, *Mika Špiljak. Revolucionar i državnik* (Zagreb: Ljevak, 2019), 209.

ke odnose: budući da je kritika bila usmjerena prije svega na kritičku inteligenciju u Srbiji, te bi, po njihovoj ocjeni, dalje insistiranje moglo značiti slabljenje položaja srbijanskog rukovodstva, koje je i samo bilo pod pritiskom kritičke inteligencije; osim toga, ni hrvatskom rukovodstvu nije bio u interesu takav kritički pristup prema događajima u drugim republikama. “Ako se danas iz Hrvatske kritizira Srbija, onda se sutra isto može dogoditi i Hrvatskoj, ne samo iz Srbije nego i iz drugih krajeva.” *Bijela knjiga* je “trebala učvrstiti jugoslavensko jedinstvo i time uspostaviti neku vrstu jugoslovenske javnosti. Sada je to bilo prekinuto”.²⁷⁶ *Bijela knjiga* je bio jedan od posljednjih pokušaja mijenjanja jedne republike u poslove druge republike. Nakon toga stvari su definitivno krenule u drugom pravcu i republičke političke elite su sve više svoj uticaj svodile isključivo u republičke granice, što je stvaralo prostor za jačanje nacionalizma koji će konačno privesti Jugoslaviju njenom historijskom kraju početkom devedesetih godina.

Ovo svodenje interesa i moći republičkih vladajućih elita na republičke, a manje na opće jugoslavenske interese, vodit će konfrontaciji među republikama, do kojih je tokom osamdesetih dolazilo povodom nekoliko krupnih pitanja i odvijale se u nekoliko etapa: odnosi između razvijenih i nerazvijenih republika i ustavna reforma federacije dominirali su tokom čitave decenije, dok su identitetska pitanja bila posebno izražena od sredine osamdesetih, da bi na kraju (1989–1991) bile vidljive i neke ideološke konfrontacije unutar naizgled jedinstvene vladajuće jugoslavenske partije.²⁷⁷ Bilo je, dakle, sasvim jasno da su u pozadini međurepubličkih nadmetanja tokom osamdesetih godina stajali znatno dublji interesi, koji su s vremenom izlazili na političku površinu, a republički predstavnici, koji su radili u

276 Dejan Jović, *Jugoslavija. Država koja je odrumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)* (Zagreb: Prometej, 2003), 350.

277 Boris Mosković, “Partija kao arena za sukobljavanje. Hrvatska i konfrontacije između čelnih jugoslavenskih komunista krajem 1980-ih godina”, *Komunisti i komunističke partije: Politike, akcije, dabate* (Zagreb–Pula: Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile, 2019), 61–82.

saveznim institucijama, krajem osamdesetih su se već počeli osjećati nesigurnim.²⁷⁸

U prvoj etapi počeli su svi iskazivati nezadovoljstvo statusom svoje republike u jugoslavenskoj federaciji, što je postepeno stvaralo osjećaj međurepubličkog, a potom i međunacionalnog neprijateljstva, umjesto saradnje. Zagrebački politolog Jovan Mirić je to definirao kao proces stvaranja svijesti “kako smo u Jugoslaviji ugroženi jedni od drugih: Hrvati od Srba, Slovenci od južnjaka, Makedonci od sjevernjaka, Srbi od Hrvata, Albanci od velikosrba, kršćani od islamskih fundamentalista...”²⁷⁹ Taj diskurs “unutarnjeg neprijatelja” je vidljiv već u junu 1980, kada su iz Bosne Hercegovine tvrdili kako je ova republika zapostavljena u saveznom vrhu, te je čak bilo prijedloga da zbog te marginalizacije članovi Saveznog izvršnog vijeća (SIV) iz Bosne i Hercegovine, podnesu ostavke.²⁸⁰ Predstavnici ovih struktura tvrdili su da i dalje ne postoji razumijevanje za njihove probleme i da se nedovoljnim ulaganjima u nerazvijene dijelove Jugoslavije, ograničava njihov dalji razvoj. Sa druge strane, predstavnici koji su dolazili iz “razvijenih” republika objašnjavali su da ulaganjem u razvoj nerazvijenih, otežavaju dalji razvoj Jugoslavije. Postajalo je sve jasnije da modeli dogovaranja republika i pokrajina “u ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji”,²⁸¹ koji su postojali unutar Skupštine SFRJ, teško funkcioniraju.

Pitanje odnosa razvijenih i nerazvijenih dijelova Jugoslavije uticalo je na međurepubličke odnose. Kada je Slovenija počela izražavati sumnju u svrsishodnost održavanja Olimpijade u Sarajevu, Bosna i

278 Božo Repe, *Milan Kučan. Prvi predsjednik Slovenije* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019), 45.

279 Jovan Mirić, *Sve se mijenja, kriza ostaje. Izbor članaka i intervjua* (Zagreb: VSNM Zagreb – Plejada, 2018), 87.

280 Diskusija Raifa Dizdarevića na sjednici Predsjedništva SR BiH, 5.6.1980 u: Raif Dizdarević, *Put u raspad – Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u rasprava-ma iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011), 43.

281 *Dogovaranje i odgovornost*, 5.

Hercegovina je to doživljavala kao “odnos bogatog prema siromašnom i nedozrelom rođaku”,²⁸² dovodeći to u vezu s već ranije često ispoljavanim razlikama Slovenije i Bosne i Hercegovine u saveznim institucijama oko pitanje ekonomske ravnopravnosti u Jugoslaviji. Rukovodstvo Bosne i Hercegovine je slovenačke sumnje u Olimpijadu doživljavalo kao pokušaj zaustavljanja razvojnih projekata (a takvim je predstavljana Olimpijada) i kao slovenački strah da bi Bosna i Hercegovina sa izgrađenim olimpijskim objektima mogla postati središte zimskog turizma u Jugoslaviji. Na sastanku dva rukovodstva 17. novembra 1980. predsjednik CK SK Bosne i Hercegovine Nikola Stojanović je pokušavao pokazati koliko je, pak, važno da republike sarađuju, jer su one odgovorne za funkcioniranje federacije.²⁸³ Iznio je podatke da Bosna i Hercegovina od Fonda za nerazvijena dobije 40 odsto sredstava koja je već uplatila u fond, a 60 odsto je sredstava iz drugih republika, a Raif Dizdarević, tada predsjednik Predsjedništva SR BiH je već tada kazao kako se osjeća “da su počela i neka druga podvajanja po tom osnovu razvijeni – nerazvijeni”, što je samo po sebi nagovještavalo da se razmirice između razvijениh i nerazvijениh republika neće zaustaviti samo na ekonomskim pitanjima. Na saveznoj razini se 1981. priznaje kako je nemoguće ostvarivati ravnopravnost u situaciji kad jedne republike umjesto dogovaranja traže “isključivo ispunjavanje svojih zahtjeva”.²⁸⁴ Tako će se tokom osamdesetih godina stalno zaoštravati odnosi između republika, i to na ekonomskim i političkim pitanjima, a pojedini pokušaji građenja dublje saradnje su na kraju izgubili dah.

Šta je generiralo ove konflikte republičkih elita? Nesumnjivo je to bila situacija na Kosovu, oko čega će se razvijati oštre debate i koja će se pokazati kao ključni generator svih ostalih dimenzija jugoslavenske

282 Raif Dizdarević, *Put u raspad*, 49.

283 Arhiv Slovenije, CK SKS, IV/4244, Magnetogram razgovora med delegacijama SR Bosne i Hercegovine in SR Slovnije – dne 17. novembra 1980. na Brdu pri Kranju.

284 *Dogovaranje i odgovornost*, 13.

krize tokom osamdesetih godina.²⁸⁵ Iz Srbije su počeli prigovarati drugima u Jugoslaviji da nedovoljno podržavaju borbu Srbije za vraćanje jedinstva u ovoj republici. U svojim neobjavljenim dnevnicima Draža Marković je, pišući o diskusijama vezanim za stanje na Kosovu na sjednici CK SK Jugoslavije, održanoj u aprilu 1981, zapisao, kako su svi sudionici u diskusiji bili “otvoreni i jasni” s izuzetkom Bosanaca (Bran-ko Mikulić, Hamdija Pozderac, Nikola Stojanović) “koji nisu mogli zauzeti drukčiji stav, ali su ga nastojali ‘omekšati’ kroz ukazivanje na mnoge slabosti koje su najviše došle do izražaja na Kosovu, prisutne i drugdje”, te naglašavali da “ne treba zaboraviti da su autonomne pokrajine konstitutivni elemenat federacije”.²⁸⁶ Dva mjeseca kasnije Marković je pisao da na sjednici Predsjedništva CK SKJ “Bosanci (...) pokazuju ‘puno razumevanje’ za situaciju i uslove ‘u kojima se bore albanski drugovi na Kosovu’”.²⁸⁷ To ukazuje na to da je u rukovodstvu Saveza komunista Srbije postojalo nepovjerenje prema stavovima drugih republika o stanju na Kosovu i to nepovjerenje će otvoriti probleme u odnosima među republikama. Na trodnevnom plenumu CK SK Srbije u decembru 1981, koji se održavao povodom zaoštrene situacije na Kosovu, izneta je teza o “Srbiji kao Republici svih Srba u Jugoslaviji”, što je značilo i Srba u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Ta teza, koja je bila posve u suprotnosti sa idejom koju su početkom sedamdesetih zastupali srpski liberali (“svaka pretenzija na staranje o svim Srbima u Jugoslaviji iz Socijalističke Republika Srbije bio [bi] čist nacionalizam” – Marko Nikezić), zaoštrila je međurepubličke odnose. Reagirala su rukovodstva u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini i od tada se odvijao konflikt republičkih elita, koji je bio primjetan čak i u razdobljima kad bi savezna elita uspijevala nametati poli-

285 Holm Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen* (Wien/ Köln: Weimar Böhlau Verlag, 2012), 26–229; Marie-Janine Calic, *A History of Yugoslavia* (Translated by Dona Geyer) (Purdue University Press, 2019), 258–260.

286 Istorijski arhiv Beograda, Lični fond Draže Markovića, *Dnevnik*, Box 9, 30. 4. 1981.

287 Isto, 10. 7.1981.

tiku saradnje. Početkom 1982, održano je niz sjednica Predsjedništva CK SKJ na kojima se diskutiralo o stavovima iznesenim na plenumu srbijanskih komunista u decembru 1981. godine.²⁸⁸ U diskusijama se nisu štedjele riječi, ali se, ipak, tada nije otišlo suviše daleko u međusobnom razilaženju, jer je srbijansko rukovodstvo nastojalo svojim zaključcima donekle ublažiti diskusije koje su se čule na plenumu. Pokazalo se da tada srbijansko rukovodstvo nije imalo saveznika niti u jednoj republici, ali je to značilo da se u Srbiji otvara prostor za preispitivanje statusa pokrajina.

RAZLIČITA VIĐENJA ORGANIZACIJE JUGOSLAVIJE I FUNKCIONIRANJA VLASTI

Dominantno pitanje u međurepubličkim odnosima tokom osamdesetih godina bila je ustavna reforma, oko čega su se u početku republike i pokrajine podijelile na one koji su podržavali veću centralizaciju i na one koji su težili većoj decentralizaciji. Neki smatraju da su u centralističkom taboru postojali liberalni (Srbija) i konzervativni (Bosna i Hercegovina i Crna Gora) centralisti, jednako kao što su se među decentralistima prepoznavali liberalni (Slovenija i Vojvodina) i konzervativni (Hrvatska, Makedonija i Kosovo) decentralisti,²⁸⁹ pri čemu je s vremenom, unutar ovih dviju grupa dolazilo do promjena: početkom osamdesetih, Bosna i Hercegovina je bila bliže centralistima, da bi na kraju decenije ipak bila dio decentralističkog tabora. U ovo vrijeme se još nije pravljalo u kategorijama “federalisti” i

288 AJ, CK SKJ; III /7332; AJ, CK SKJ, III/334; AJ, CK SKJ, III/339.

289 Sabrina P. Ramet, *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada* (Zagreb: Alineja, 2005), 32; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 580; Dejan Jović je to promatrao kroz opciju ustavobrantelja i ustavoreformatora (Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla*). S vremenom se odnos snaga mijenjao, pa je predsjednik savezne vlade Branko Mikulić sredinom 1988. govorio o odnosu 6:2 (sve republike i pokrajine na jednoj, a Slovenija i Hrvatska na drugoj strani). Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965–1989*. (Sarajevo: Institut za historiju, 2020), 175.

“konfederalisti”, jer se konfederalizacija kao prijedlog pojavljuje tek krajem osamdesetih, i to u redovima intelektualaca u Sloveniji, da bi početkom devedesetih godina, nakon sloma jednopartijskog sistema, rukovodstva Slovenije i Hrvatske predlagala to kao jedno od rješenja za jugoslovensku krizu. U međuvremenu, Srbija je prednjačila u zahtjevima za centralizacijom države i umanjnjem prava autonomnih pokrajina. Zapravo, konzervativni deo srbijanskog rukovodstva oko Draže Markovića je bio trajno nezadovoljan statusom pokrajina, još od ustavnih amandmana krajem šezdesetih i ustava iz 1974. godine. To nezadovoljstvo je kulminiralo 1977, pojavom tzv. *Plave knjige* u kojoj su isticane pravne kontradikcije i suštinske manjkavosti neusaglašenih funkcija republičke i pokrajinskih vlasti. Zahtevi za vraćanjem funkcija Republici Srbiji su na dnevnom redu ponovo inicirani u maju 1981, kada Ivan Stambolić počinje agresivnu kampanju za “rešavanje” statusa pokrajina. Ti prijedlozi su se pojavili najprije u novembru 1984, na plenumu CS SK Srbije, a potom i 1986, u poznatom Memorandumu SANU, što će izazvati negativne reakcije u drugim dijelovima Jugoslavije. Da bi se procesi koliko-toliko držali pod kontrolom, Skupština SFRJ je u oktobru 1986. odlučila da se krene u izradu amandmana na savezni ustav i imenovala Ustavnu komisiju na čelu sa Hamdijom Pozdercem. Jedno od pitanja o kojem je Ustavna komisije trebalo da raspravlja ticalo se i federalnih odnosa i posebno odnosa autonomnih pokrajina prema Srbiji. Početkom 1987. godine Predsjedništvo SFRJ je zvanično podnijelo prijedlog ustavnih promjena. Tome je prethodilo dugotrajno i višemjesečno balansiranje između različitih i često proturječnih zahtjeva federalnih jedinica. U međuvremenu je Hamdija Pozderac zbog afere *Agrokomerc* uklonjen sa političke scene, a diskusije o ustavnim promjenama su dodatno zaoštrile međurepubličke odnose. Iako je ustavna reforma inicirana željom da se stvori efikasniji državni sistem, diskusije su pokazale da bi jačanje saveznih nadležnosti moglo promijeniti i odnose među republikama, zbog čega su se na kraju amandmani iz 1988. najmanje ticali suštine jugoslavenskog federalizma i uglavnom su bili usmjereni

u pravcu otklanjanja već prevaziđenog sistema samoupravljanja.²⁹⁰ Međutim, pritisak na ustavne promjene je bio snažan u Srbiji. Te promjene je trebalo da se odvijaju u pravcu smanjivanja prava autonomnih pokrajina, pa je čak u oktobru 1988. i savezno Predsjedništvo popustilo pod tim srbijanskim pritiskom.²⁹¹ Do većih ustavnih promjena će doći 1989, i već tada na scenu stupaju i prijedlozi o konfederalizaciji Jugoslavije.

KONSENZUS U ODLUČIVANJU I ZAGRIŽENI RECENTRALISTI

Uz rasprave o ustavnim promjenama odvijale su se i diskusije o načinu donošenja odluka u državnim institucijama, na čemu će prvo doći do konfrontacije Slovenije i Srbije. Princip odlučivanja konsenzusom na razini države zapao je u duboku krizu i sve više počinjao blokirati funkcioniranje države. Dio političkih snaga koje su težile recentralizaciji jugoslovenske države, uglavnom iz Srbije, pokušavao je odbaciti široki princip konsenzusa prilikom donošenja odluka, tvrdeći da konsenzus onemogućava efikasno donošenje odluka na saveznoj razini i prijeti jedinstvu zemlje, dok je dio političkih snaga, predvođenih Slovenijom, ljubomorno čuvao republičko pravo veta. Diskusija koja se razvila na Četrnaestoj sednici CK SKJ, u oktobru 1984, može poslužiti kao dobra ilustracija ovih državno-pravnih sporenja. Glavni protagonist sa srpske strane bio je član CK Draža Marković, sa slovenačke su to bili Andrej Marinc i France Popit. Marković je još tokom sedamdesetih godina nastupao sa centralističkih pozicija, tako da je on na ovoj sednici rekapitulirao stavove po kojima je već bio poznat u jugoslovenskim krugovima.²⁹²

290 Robert M. Hejden, *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, S engleskog prevela Gordana Vučićević. (Beograd: Samizdat 92, 2003), 49.

291 Živan S. Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine. Početak razbijanja Jugoslavije* (Beograd: Dan Graf, 2020), 99.

292 Aleksandar R. Miletić, "Generacije srpskih (re)centralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?", Portal YU Historija, dostupno na: http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html.

Povod za diskusiju bili su negativni komentari koje je član CK SKJ Andrej Marinc izneo na račun prednacrt, tj. teza za unošenje promena u Dugoročni program ekonomske stabilizacije koje su došle iz Srbije i intervjuua koga je Borislav Srebrić, potpredsednik SIV, dao nedeljnom izdanju *Borbe*, desetak dana pre sednice CK SKJ. Dok pomenuti prednacrt traži veće ingerencije za organe federacije, u Srebrićevom intervjuu se naročito kritikuje opšte zastupljeni princip konsenzusa, kao načina za donošenje odluka na federalnom nivou.²⁹³ Srebrić je u intervjuu objašnjavao tehničke probleme sa kojima se federalne vlasti suočavaju u nastojanju da budu efikasne, uz balast “usaglašavanja” koji prethodi donošenju svake operativne odluke. Konsenzus se problematizuje u ovom intervjuu, ne samo kao opterećenje u procesu donošenja odluka, već i kao nešto što je u osnovi protivno demokratskim načelima: “Tu je sada pitanje da li je konsensus demokratski ili antidemokratski oblik, s obzirom da majorizuje manjinu”.²⁹⁴ Ne treba naglašavati da takvo rezonovanje nije moglo biti podudarnije sa koncepcijama koje je Draža Marković zastupao i razvijao tokom prethodnih 15 godina.

Marković će u odbrani Srebrićevih argumenata izneti jedno od opštih mesta svoje recentralističke političke doktrine. On je, naime, često isticao da je insistiranje na konsenzusu u donošenju svih odluka, u stvari, protivno ustavu. Autori ustava iz 1974, su, po Markoviću, predvideli konsenzus za ograničeni broj pitanja od opšteg značaja, a ne za donošenje svih odluka na svim nivoima ingerencija saveznih organa. Ovakva primena konsenzusa izvirgavala se u svoju suprotnost:

293 14. sednica CK SKJ. *Ostvarivanje ekonomske politike u 1984. Godini i zadaci Saveza komunista u donošenju i ostvarivanju ekonomske politike za 1985. godinu.* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1984), 23–26, 100–105, 107–108. Videti takođe Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (IV izdanje) (Boulder (CO): Westview Press, 2002), 15–16.

294 Blažo Šarović, “Kako do pravih promena?” Intervju Borislava Srebrića, *Borba*, 6–7. oktobar 1984, 280–281.

“[...] jedan dobar princip, koji treba da garantuje ravnopravnost i da obezbedi određene interese, proširio se i pretvorio u svoju suprotnost. Zbog toga što bismo hteli da budemo još 'ustavniji' nego što Ustav kaže, još 'ravnopravniji' nego što smo Ustavom zapisali, još 'demokratskiji' nego što smo se dogovorili mi postizemo suprotan efekat [...] jer proširujemo to pitanje ravnopravnosti van Ustava. [...] Mi kritikujemo SIV da on nije odlučan i ne izlazi sa predlozima. SIV prećutno radi po principu jednoglasnosti, suprotno ustavu. Ovo je najbolji primer da je više od Ustava isto tako protivustavno, kao i manje od Ustava.²⁹⁵

U domenu razmatranja “demokratskosti” primene principa konsenzusa, Marković, dakle, ima rezonovanje istovetno napred citiranim, Srebrićevom. Odlučivanje većinom glasova koje je, po Markoviću, “najdemokratskije”, je u jugoslovenskim institucijama postalo u tolikoj meri nepoželjno da je za njega uveden pežorativni izraz “naglasavanje”. U uslovima ekonomske krize koja je produbljivala jaz između bogate Slovenije i manje razvijenih republika na jugu, čini se da su Marković i drugi srpski funkcioneri bili ubeđeni da bi za efikasniju intervenciju federalnih organa mogli dobiti podršku manje razvijenih republika.

Pomenuta sednica CK SKJ bila je povod za diskusije u republičkim partijskim forumima. U oblasti primene principa “usaglašavanja”, Ivan Stambolić je na savetovanju u CK SKS, 22. oktobra 1984, ukazivao na štetne posledice rasprostranjivanja ovog principa u gotovo svim domenima odlučivanja u Federaciji.²⁹⁶ Konsenzus se tako proširio iz oblasti određivanja i upravljanja opštim ciljevima razvoja, gde je njegova primena, po Stamboliću, opravdana i potrebna, i na domen sprovođenja, pa čak i kontrolu sprovođenja. Savezni saveti su, nastavlja Stambolić, postali “međurepublički komiteti”, a napredovao je i razvoj “republičko-pokrajinskih nauka” koje su bile u službi pružanja podrške za političke stavove njihove zajednice.²⁹⁷

295 14. sednica CK SKJ, str. 101–102.

296 “Zadatke čitati iz života,” *Politika*, br. 25524, 24. oktobar 1984.

297 Isto.

Kao što je već pomenuto, savetovanje na kome je Stambolić izneo ove stavove održano je i da bi se diskutovalo o aktuelnim polemičkim tonovima sa Četrnaeste sednice CK SKJ, održane prethodne sedmice. Stambolić u svom izlaganju stavlja naročiti akcenat i pruža bezrezervnu podršku nastupu Markovića. Otišao je i korak dalje, pa je značajan broj Markovićevih stavova proizvoljno promovisao kao stanovište koje je zauzeo CK SKJ. Očigledno je da je po pitanju kritike principa konsenzusa u odlučivanju u organima Federacije postojalo jednoglasje među srpskim rukovodiocima.²⁹⁸ Izgleda, takođe, da je srpsko stanovište protiv prekomerne primene konsenzusa, nailazilo i na podršku u drugim republikama. U pismu koje je Predsedništvo SFRJ poslalo Saveznoj skupštini 13. novembra 1984, a povodom utvrđivanja politike društveno-ekonomskog razvoja zemlje za 1985, našla se i preporuka koja je gotovo u celosti sledila pravac Markovićevog i Stambolićevog rezonovanja.²⁹⁹

Ova činjenica ukazuje na to da su srpski kadrovi imali u vidu širu jugoslovensku koncepciju u okviru koje su očekivali podršku za svoje stavove i za promenu ekonomskih odnosa u zemlji. Naime, otkako su u Jugoslaviji počela da rastu inflatorna kretanja, sve više se produbljuje jaz između manje razvijenih i razvijenih republika, u prvom redu Slovenije. Raif Dizdarević u svojim memoarima sa izvesnom dozom gorčine opisivao je pregovore sa slovenačkom stranom oko strukture razvojne politike u BiH, koju su Slovenci hteli da uslovljavaju. Dizdarević se kritički osvrnuo i na slovenačku politiku “čuvanja stečenih pozicija i povlašćenog položaja u privredi”. Naime, razvojem inflatornih kretanja na šteti su bile republike u kojima su “dominirale energetika, bazna industrija, proizvodnja sirovina, polufabrikata i hrane”, jer je cene tih proizvoda određivala savezna vlada. Takva

298 Aleksandar R. Miletić, *Generacije srpskih (re)centralista*.

299 “Predsedništvo ističe potrebu striktnog poštovanja ustavnih odredbi u rešavanju pitanja za koja je potrebna saglasnost republika i pokrajina, uz istovremeno suprotstavljanje zahtevima za primenu konsenzusa tamo gde to Ustavom nije predviđeno.” U: “Pismo Predsedništva SFRJ Skupštini Jugoslavije: Konsenzus samo po Ustavu”, *Borba*, 14. novembar 1984.

je bila struktura privrede u BiH, ali i u Srbiji i drugim manje razvijenim republikama.³⁰⁰

Nasuprot njima, slovenačka ekonomija koja je proizvodila pretežno finalne proizvode za potrebe jugoslovenskog tržišta, izvlačila je profit u uslovima inflacije. Cene ovih proizvoda u maloprodaji nisu bile pod kontrolom države i to su predstavnici drugih republika smatrali za svojevrsni monopol i nezasluženu privilegiju. Dizdarević kaže da je bosanska strana koristila ovaj argument protiv slovenačkih kritika na račun ekonomske politike u BiH. Državna intervencija bio je jedini put za promenu takvih ekonomskih odnosa, a slovenački tipični odgovor BiH rukovodstvu bilo je njihovo etiketiranje etatizmom. Naime, France Popit je, uz izvesnu meru nadmenosti, rezonovao da je pristajanje uz etatizam nešto čemu po pravilu pribegavaju oni koji su nerazvijeni, naime, “onaj ko teško živi uvijek je spreman da podrži etatističke mjere koje će mu poboljšati život”.³⁰¹

Predlog stavova za pomenutu Četrnaestu sednicu CK SKJ, 1984, sadržavao je takođe kritički odnos prema očuvanju monopola; naime, “energično se suprotstaviti onima koji brane neopravdano stečene pozicije, monopolski i privilegovani položaj”. Ovo saznajemo iz izlaganja slovenačkog člana CK SKJ Andreja Marinca, koji je ovakve zahteve odbacio ukoliko “se pod ovakvom formulacijom podrazumevaju razvijenije republike i autonomne pokrajine ili organizacije udruženog rada koje izvoze”.³⁰² U kontekstu otklanjanja monopolskog položaja u formiranju cena, Ivan Stambolić je u uvodnom izlaganju na Sedamnaestoj sednici CK SKS, 28. septembra 1984, govorio o potrebi “bržeg otklanjanja granskih i teritorijalnih dispariteta cena” na nivou organa federacije.³⁰³ Srpski rukovodioci su verovatno očekivali

300 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* (Sarajevo: Svjetlost, 2000), 76, 80.

301 Isto, 80–81.

302 *14. sednica CK SKJ*, str. 25–26.

303 “Međutim, neophodne su i odgovarajuće mere u federaciji, kao što su, pre svega, promene u deviznom sistemu i brže otklanjanje granskih i teritorijalnih

da će, ukoliko se princip konsenzusa ukloni iz kolektivnog odlučivanja na jugoslovenskom planu, biti u stanju da dobiju podršku iz manje razvijenih republika za svoje projekte. Naime, ekonomske blagodeti tzv. monopola i privilegija, uživala je samo Slovenija i možda donekle Hrvatska, znači, u jugoslovenskim okvirima srpska nastojanja za promenu *statusa quo* mogla su naići na podršku. Boško Krunic svedoči da je slična polarizacija između interesa republika koje su proizvodile sirovine i energente i izvoznika, postojala i u periodu na prelasku iz 1987. u 1988.³⁰⁴ Međutim, do dolaska Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, preglasavanja po tom osnovu i pokušaji donošenja jednostranih mera nisu bila na dnevnom redu srpskih rukovodilaca.

Vojvođanska epizoda Miloševićeve “antibirokratske revolucije” prošla je gotovo bez protivljenja Predsedništva SFRJ i organa SKJ. Štaviše, u događajima u oktobru 1988, vojvođansko “autonomaško” rukovodstvo je iz ovih foruma i institucija bilo požurivano da podnese ostavku. Prva otvorena protivljenja Miloševićevoj politici došla su iz slovenačkog rukovodstva u novembru 1988, a povodom intenziviranja krize na Kosovu. Hrvatski pokušaj postizanja kompromisa s Miloševićem, tzv. hrvatska šutnja o najbitnijim pitanjima unutrašnje krize u Jugoslaviji, trajala je sve do januara 1989. Do početka samostalnog istupanja hrvatskog rukovodstva na jugoslovenskoj pozornici, došlo je više zbog agresivne propagandne kampanje protiv Stipe Šuvara koju je Milošević pokrenuo u medijima pod svojom kontrolom, nego što je to bio principijelni odgovor na narušavanje ustavnog okvira na kome je počivala jugoslovenska federacija. S druge strane, slovenačko protivljenje Miloševiću bilo je od početka usmereno na zaštitu ljudskih prava Albanaca na Kosovu i institucionalnih mehanizama jugoslovenskog federalnog-konfederalnog uređenja, propisanih ustavom iz 1974. Principijelni stav slovenačkog rukovodstva dobio je i široku podršku

dispariteta cena, naročito cena električne energije i nekih proizvoda bazno-sirovinskog sektora, pa i smanjenje obaveza u podsticanju bržeg razvoja nedovoljno razvijenih.” U: AS, CK SKS, f. 399, 17. sednica CK SKS, 28. septembar 1984.

304 Boško Krunic, *Decenija zamora i raskola* (Novi Sad: Prometej, 2009), 86.

intelektualnih krugova i političkih organizacija u nastajanju u ovoj republici, što je manifestovano skupom podrške albanskim rudarima u Trepči, u Cankarjevom domu u Ljubljani 27. februara 1989. Milan Kučan je na ovom skupu izjavio da se “Jugoslavija brani u Trepči” i to je svakako, u ustavnopravnom smislu bilo tačno.

“Hrvatska šutnja” koja je u određenoj meri trajala još od potresa koji su pratili razračunavanje sa maspokom sedamdesetih godina prošlog veka, pomerila je žarište jugoslovenskog konflikta sa srpsko-hrvatske na srpsko-slovenačku ravan. Otvoreni konceptualni sukob srpskog i slovenačkog rukovodstva traje tokom čitave 1989, a u decembru dostiže kulminaciju nakon zabrane nameravanog protestnog zborna kosovskih Srba i Crnogoraca u Ljubljani. Skup, koji je mitingaški entuzijazam “antibirokratske revolucije” trebalo da prenese na teren najrazvijenije jugoslovenske republike zabranile su slovenačke vlasti, a Miloševićev odgovor je bio zavođenje ekonomskog embarga na slovenačku robu. Ovo je bilo u kontradikciji sa kontinuiranim Miloševićevim recentralističkim zalaganjima za ukidanje međurepubličkih ekonomskih barijera. Milošević, koji je godinama unazad na gotovo svim partijskim forumima insistirao na značaju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, ostao je na kraju zapamćen po nametanju ekonomskog embarga Republici Sloveniji u decembru 1989. Zapravo, ako se sledi hronologija Miloševićevih javnih nastupa, temat o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu naći će se poslednji put u njegovom izlaganju na Konferenciji SK Srbije, u novembru 1988;³⁰⁵ embargo Sloveniji je proglašen samo godinu dana kasnije, u decembru 1989. Tom brzinom su Miloševićeve “principijelne” koncepcije preinačavane u sopstvenu potpunu suprotnost.

Reputaciji jednog recentraliste, takođe, ne ide u prilog kontinuirano protivljenje odlukama i merama savezne vlade – SIV, na čelu sa Antom Markovićem. Kad je Draža Marković na pomenutoj sednici CK SKJ 1984. tražio veće ingerencije za savezne organe vlasti, to je bilo u vreme vlade Milke Planinc i sadržavalo je principijelno zalaganje za

305 Slobodan Milošević, *Godine raspleta* (Beograd: BIGZ, 1989), 278.

određeni profil institucija, bez obzira koja (čija) kadrovska kombinacija je u tom trenutku na vlasti. Da je Milošević bio principijelni recentralist, morao bi da podrži autoritet saveznih organa vlasti, bez obzira na njihov personalni sastav. Takve principijelnosti, međutim, kod njega nije bilo. Verovatno najizrazitiji primer Miloševićevog urušavanja institucija zajedničke države predstavlja upad u monetarni sistem SFRJ i primarnu emisiju Narodne banke Jugoslavije, decembar 1990 – januar 1991. Tom prilikom je Republika Srbija nelegalno “pozajmila” dinarski iznos u protivvrednosti od 1,4 milijarde tadašnjih dolara za potrebe budžetskih isplata. Recentralista Pavlovićevog ili Stambolićevog kova, sigurno ne bi u ustavu Republike Srbije, koji je donet u vreme postojanja savezne države 28. septembra 1990, uneo odredbu kojom se proklamuje da je ova federalna jedinica “suverena i nezavisna”. Srđa Popović je u svojoj čuvenoj raspravi ukazivao i na član 2. stav 1. pomenutog ustava koji omogućuje zavođenje posebnih taksi i posebnog poreza na promet robe proizvedene u drugim jugoslovenskim republikama. Na ovaj način je embargo prema slovenačkoj robi ne samo legalizovan, nego je i utemeljen u najvišem zakonodavnom aktu. Model embarga i trgovinskog protekcionizma mogao se dalje primenjivati i prema privrednim subjektima iz drugih republika.³⁰⁶

Šta je onda ostalo od Miloševićevog deklarativnog recentralizma posle 1989. godine? U nategnutoj formi, njegove neuspele kombinacije preglasavanja na XIV kongresu SKJ u januaru 1990, i u Predsedništvu SFRJ, mogle bi se izvoditi kao krajnje konsekvence dugoročnog razvoja recentralističkih koncepcija u Srbiji. To bi bila ona “logika” o kojoj govori Latinka Perović, logika unutrašnjeg konflikta koja se nije mogla kontrolisati i koja je vodila oružanom sukobu. Bliski saradnik Miloševića u to vreme, Borisav Jović, navodi da je Miloševićovo insistiranje na sazivanju XIV partijskog kongresa imalo za cilj da se upotrebi glasačka snaga delegata iz Srbije i srpskih delegata iz

306 Srđa Popović, “Kako smo branili Jugoslaviju”, u: Sonja Biserko (priređivač), *Milošević vs. Jugoslavija* (knj. 1) (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004), 11–40.

drugih jugoslovenskih republika.³⁰⁷ To je, dakle, trebalo da bude prva efikasna realizacija dugogodišnje priče o “efikasnom”, “većinskom”, “najdemokratskijem” načinu donošenja odluka, uz prenebraganje “nedemokratske” prakse konsenzusa i usaglašavanja. Jović dodaje da se Milošević u proceduri organizovanja kongresa nije konsultovao ni sa kim. To je, ipak, potpuno odudaralo od načina donošenja odluka i priprema za forume prethodnih recentralista. Principijelni sukob srpskog i slovenačkog rukovodstva i na ovom kongresu je predodredio dalji razvoj jugoslovenske krize.

BOSNA I HERCEGOVINA I SRBIJA – DISONANTNI TONOVI

Diskusije o funkcioniranju federacije odvijale su se u atmosferi stvorenoj događajima na Kosovu i nemogućnošću efikasnog rješenja kosovskog pitanja, što je već početkom osamdesetih izazivalo nezadovoljstvo lidera u Srbiji, čiji su mediji počeli optuživati druge u Jugoslaviji, posebno rukovodstva u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i medije u tim republikama, da se nedovoljno angažiraju u vezi s istinitim informiranjem o stanju na Kosovu i ne pružaju dovoljno podrške naporima za stabilizaciju prilika u toj pokrajini.³⁰⁸ U Bosni i Hercegovini su izračunali da je tokom 1981, u raznim medijima u Srbiji bilo 430 članaka okarakteriziranih kao napadi na Bosnu i Hercegovinu.³⁰⁹ To je izazvalo reakcije “prozvanih” republika i njihovih medija. Na sjednici Predsjedništva CK SK BiH 20. jula predsjednik Nikola Stojanović je smatrao da zbog napada srbijanskih medija treba organizirati sastanak s rukovodstvom Srbije, kako bi se razjasnila dilema da li srbijansko rukovodstvo stoji iza tih napada. “Jer”, rekao je Stojanović svom srbijanskom kolegi Tihomiru Vlaškaliću, “to [napadi

307 Borisav Jović, *Knjiga o Miloševiću* (Beograd: IKP “Nikola Pašić”, 2001), 52–54.

308 U ovim optužbama prednjačili su tjednici *NIN* i *Duga*, te dnevne novine *Politika* i *Politika ekspres*.

309 Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza: Memoarski zapisi 1945–2005*. (Zagreb: Promej, 2006), 232.

srbijanskih medija] je poprimilo takvog maha da objektivno iza toga neko stoji”.³¹⁰

O tome je bilo razgovora na sastanka predstavnika CK SK Srbija i BiH 28. septembra 1981. godine.³¹¹ Stojanović je na ovom sastanku iznio “utisak” da iza napada srbijanskih medija stoji rukovodstvo Srbije. “Prateći tekstove u štampi i emisije na televiziji (...) stekao sam vrlo neprijatan utisak o postojanju jedne vrste crno-bijelog odnosa u sredstvima informisanja iz Srbije prema Bosni i Hercegovini”, te da se u Bosni i Hercegovini komunisti pitaju, “da li vi [srbijansko rukovodstvo] stojite iza takve opšte orijentacije štampe prema SR Bosni i Hercegovini”. Stojanović je naglasio da je rukovodstvo BiH odmah zauzelo jasan stav o Kosovu (“da se radi o albanskom nacionalizmu i iredentizmu”, to je “urađeno prije nego što je bilo gdje u Jugoslaviji izrečena takva ocjena”), a u srbijanskim medijima se šire glasine kako u Bosni “teferiče i uživaju” dok se na Kosovu odvija prava drama za srpski narod. “To je nedopustivo”, naglasio je Stojanović. On je optužio srbijansku štampu, koja se masovno distribuira i po BiH (“50 posto štampe u BiH je štampa iz Srbije i Hrvatske”) da ne objavljuje stavove rukovodstva BiH o Kosovu, “a onda napada na Republiku [BiH] zbog toga što, kako se kaže, tih stavova nema”.

Na ovom sastanku sa srbijanskom delegacijom 28. septembra, Nikola Stojanović je kazao: “Bosna i Hercegovina je, zbog svojih istorijskih uslova, protiv svakog nacionalizma. Kada je riječ o njenom odnosu prema Albancima, neki naši stavovi su zasnovani ne na onome što se dešava na Kosovu, nego i na onome što se dešava i što se počelo dešavati Albancima koji žive u Bosni i Hercegovini, kojih sada

310 Arhiv Bosne i Hercegovine, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Magnetofonski snimak sa 93. sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SKBIH 20. 7. 1981.

311 Autorizovani magnetofonski snimak razgovora drugova iz Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, 28. 9. 1981. (Ovaj snimak sam dobio od Nikole Stojanovića).

u Sarajevu ima 15–20 hiljada.³¹² Kada smo se dogovarali o slanju sastava milicije, Bosna i Hercegovina je odredila 500 pripadnika milicije, a iz drugih republika – isključujući Srbiju, sveukupno 800. Tada smo rekli da će Bosna i Hercegovina, ako ustreba, dati i više, odnosno koliko god treba, a takva instrukcija je data i našem sekretaru. Jer, nama je jasno šta ta zbivanja znače, da je riječ o odbrani naše zemlje i revolucije”. Stojanović naglašava da Bosna daje najviše policijaca za intervencije na Kosovu “mada to nismo htjeli ni da spominjemo, niti da to postavljamo kao pitanje, jer time Bosna i Hercegovina brani i sebe i socijalističku Jugoslaviju.” Stojanović potom naglašava: “Samo na osnovu najmonstruoznijih namjera mogu se izjednačavati stavovi Bosne i Hercegovine sa stavovima i držanjem Tirane u odnosu na Kosovo, i govoriti o nespремnosti Bosne i Hercegovine na konkretnu akciju. Pri tome mislim na stavove političkog rukovodstva [Bosne i Hercegovine] i na spremnost naroda [u BiH] da se bori protiv svega onog što dovodi u pitanje socijalistički samoupravni razvoj Jugoslavije.” Stojanović je čak izašao sa tezom da se u srbijanskim medijima, i njihovom pisanju o stanju na Kosovu, primjećuju prvi znaci detitoizacije, i naveo primjer jednog teksta u kojem se za stanje na Kosovu optužuje federacija: “Podrška, koju je kosovsko rukovodstvo dobilo od federacije (misli se na vrijeme tokom šezdesetih, kada je Kosovo dobilo status pokrajine, op. H. K.) možda i nije bila presudna za ono što će se kasnije dogoditi, ali je sigurno bila ključni činilac koji je onemogućavao Socijalističku Republiku Srbiju da na cijeloj teritoriji Republike ostvaruje svoja ustavna ovlašćenja, a Savez komunista Srbije da obezbijedi jedinstvenu politiku u Republici i ponese odgovornost za cjelinu njenog ostvarenja.” Stojanović je u tom tekstu vidio poziv za preispitivanje čitave jugoslavenske politike prema Kosovu, odnosno poziv za detitoizaciju politike prema Kosovu, a to je smatrao jako opasnim za odnose u Jugoslaviji.

312 Nije sasvim jasno zašto je Stojanović ovako uvećao broj Albanaca u Sarajevu. Prema popisu stanovništva 1981. u Sarajevu je bilo 4396 Albanaca.

Ispostaviće se da će kosovsko pitanje biti ključni izazov u svim daljim pregovorima o očuvanju jugoslavenske federacije, pri čemu su Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Vojvodina uporno istrajavale na očuvanju pokrajinskih autonomija, što su smatrali važnim kao dijelom borbe za poštovanje ustava. U Bosni i Hercegovini su ovu borbu za očuvanje autonomije Kosova smatrali važnom karikom u borbi za očuvanja interesa BiH kao republike. “Bosna i Hercegovina ne bi mogla biti ravnopravna ako se ne bi borila, u svim slučajevima, za ravnopravnost svih republika i pokrajina. Nje kao republike, bez odnosa ravnopravnosti, nema u Jugoslaviji.”

Dok su Bosanci naglašavali principijelnost u osudi albanskog nacionalizma, ali i ukazivali na potrebu očuvanja postojećeg stanja ravnopravnosti odnosa u jugoslavenskoj federaciji, Srbijanci su ukazivali na to kako se “pisanje o Kosovu u bh štampi svodi na nešto načelno. Nije se ulazilo u problem [albanske] inteligencije koja je [...] svoj poziv vidjela u provođenju nacionalizma”. Špiro Galović, jedan od članova Predsjedništva CK SK Srbije, iznio je uvjerenje u Srbiji “kao da su nas drugi, ne svi, donekle ostavili bez dovoljno podrške (...) Istina je to da se bosanskohercegovačka štampa zadovoljila načelnim osudama nacionalizma na Kosovu i posle prešla na to da piše o radnim akcijama vojnika i omladine. Treba da se piše o radnim akcijama vojnika i omladine, da se vidi da se nešto menja u raspoloženju, ali ne možete izostaviti analizu čitavog niza neprijatnih stvari”. Odgovor Nikole Stojanovića je bio vrlo oštar: najpre je naglasio da srbijanska javnost ne može znati šta bh štampa piše, jer se bh štampa ne prodaje u Srbiji. “Stanovništvo u Srbiji je moglo steći predstavu o stavovima Bosne i Hercegovine samo kroz [srbijansku] štampu, koja ne objavljuje ni stavove rukovodilaca Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Otkud oni [stanovnici Srbije] znaju da su to samo načelni stavovi? Vaša štampa tvrdi da se u Bosni i Hercegovini seiri (zabavlja se, posmatra nešto sa zadovoljstvom, op. H.K), da ona ima stavove kao Tirana i kako može drugačije to stanovništvo da cijeni to što čita ili gleda? Dio bosanskohercegovačke javnosti čita vašu štampu i susreće se na televiziji sa emisijama u kojima se plasira takvo viđenje naših [navodnih] stavova.”

Špiro Galović se nije dao: nastavio je priče o tome da u Bosni i Hercegovini mediji ne predstavljaju pravu sliku događaja na Kosovu. “U tom pogledu, [u Srbiji] postoji uverenje zasnovano na analizama da je tu [tj. u pisanju bh štampe] naglašena pozitivna komponenta – treba sad ići u susret nečem pozitivnom, treba stimulirati pozitivno, nemoj ono što je negativno sada da stavljaš na dnevni red, treba pre svega imati poverenje u Albance itd., kao da mi [u Srbiji] nemamo poverenja u Albance na Kosovu.”³¹³

Iako se činilo da se na ovom septembarskom sastanku stvari o pisanju štampe i kada je riječ o Kosovu, ali i o drugim pitanjima vezanim za odnose između dvije republike, stavljaju pod kontrolu, ipak nije bilo baš tako. Na sjednici P CK SK BiH 11. decembra 1981. Stojanović kaže kako napadi srbijanskih mediji na BiH zbog stavova oko Kosova nisu slučajni i da su zabrinjavajući: “Susreo sam jednog druga iz Saveza komunista Srbije koji kaže: ‘Pripremamo sjednicu Centralnog komiteta, jako sam zabrinut, ne znam kako će se završiti.’”³¹⁴ Ta sjednica (plenum) CK SK Srbije održana je 24–26. decembra 1981, i na njoj je izneseno niz primjedbi na račun pokrajina.³¹⁵ Pokrajine su reagirale (posebno Vojvodina), drugi u Jugoslaviji su počeli podržavati stavove Vojvodine (neki i posve nekritički). Tako je bilo i u BiH, gdje su stavovi CK SKS vrlo ozbiljno shvaćeni. Taj plenum je ocijenjen kao prvo javno ispoljavanje srpskog nacionalizma u srbijanskoj političkoj eliti poslije Titove smrti i kao prvi udar na Jugoslaviju.³¹⁶ Prema izvještajima očevidaca, ali ne i prema redigiranom stenogramu, na plenu-

313 Autorizovani magnetofonski snimak razgovora drugova iz Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, 28. 9. 1981.

314 Arhiv Bosne i Hercegovine, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Magnetofonski snimak sa 103. sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta SKBIH, 11. 12. 1981.

315 O ovom plenumu Draža Marković u svom dnevniku bilježi: “Na ovoj sednici Srbija je prestala ćutati i skinuto je pravo drugih da se mešaju i vrše pritisak na odnose u Srbiji; skinuto je tutorstvo nad Srbijom.”, Istorijski arhiv Beograda, Lični fond Draže Markovića, *Dnevnik*, Kutija 9, 27. 12. 1981.

316 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, 89–90.

mu je, između ostalog, iznesena i teza da je “Srbija republika srpskog naroda u Jugoslaviji”, pa prema tome i Srba iz BiH i Hrvatske, a Draža Marković, tada predsjednik Skupštine SFRJ, oštro je govorio o BiH, a izbjegavao je i spomenuti Muslimane kao narod.

Iako su najoštrije reakcije bile iz Vojvodine, diskusije na ovom srbijanskom plenumu su dovele i do reakcija u svim dijelovima Jugoslavije, pa i u BiH, budući da je izneseno i mišljenje da je tim plenumom SK Srbije “jedinstvo Jugoslavije ozbiljno ugroženo”, kako je to otvoreno izjavio Stane Dolanc na sjednici Predsjedništva CK SKJ 7. januara 1982. godine. Iako su neki diskutanti na ovoj sednici saveznog Predsjedništva jugoslavenskih komunista bili blagi, smatrajući da ne treba otvarati diskusiju o stavovima CK SK Srbije, neki Bosanci su ipak upozorili srbijansko rukovodstvo. Mikulić je govorio o neprihvatljivosti “izvjesnih teza koje se tiču međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji (...), zatim isticanje principa nacionalnog [kao] apsolutnog principa (...) u donošenju odluka o formiranju republika”, dok je Nikola Stojanović otvoreno počeo govoriti o napadima medija iz Srbije na rukovodstvo u BiH. “Mi imamo hajku iz dijela sredstava javnog informisanja prema Bosni, sada u zadnje vrijeme i pojedinim ličnostima itd. (...) Hoćemo li se sada i mi opredijeliti i dozvoliti (...) da se naša sredstva informisanja isto tako ponašaju.” Stojanović je spomenuo i kako se u Bosni gleda na to što se na plenumu SK Srbije ne spominju Muslimani kao narod i slično. Nikola Stojanović i Hamdija Pozderac su kritizirali stavove Draže Markovića i Petra Stambolića, tvrdeći da njihove diskusije na plenumu CK SK Srbije ugrožavaju suverenitet republika (BiH), dovode jedan narod (Muslimane) u neravno prava položaj i tako dalje. Tako je diskusija o Kosovu odmah otvorila brojna druga pitanja odnosa u jugoslavenskoj federaciji, a na pitanju BiH i Muslimana to se najočitije moglo vidjeti. “Ima drugova koji ne mogu preko usta nikako prelomiti [riječ] Muslimani (...) I u Bosni se ta pitanja [zašto se negira identitet Muslimana] postavljaju, zašto 40 godina posle revolucije da se Republika Bosna i Hercegovina tretira kao vještačka tvorovina”, rekao je Hamdija Pozderac, a Nikola Stojanović je naglasio kako to više nije samo pitanje Muslimana, nego i Srba i Hrvata u BiH,

“odnosno srpskih i hrvatskih nacionalista, i ne samo njih nego i poštenih građana koji kažu da bi ovo trebalo razjasniti, šta znači to [nespominjanje Muslimana u diskusiji Draže Markovića na srbijanskom plenumu SK].” Lazar Mojsov je pokušavao ublažiti odnose, tvrdeći kako je ipak riječ o lapsusu, te da Marković nije mislio negirati ravnopravnost Muslimana i osporavati državnost Bosne i Hercegovine.³¹⁷

Početak ove decenije, kada su u pitanju međurepublički odnosi Srbije i Bosne i Hercegovine, obilježen je ovim oštrim diskusijama, da bi tokom decenije ti odnosi prolazili kroz različite faze, ali su bili opterećeni, s jedne strane slikom o Bosni i Hercegovini kao tamnom vilajetu, koja je građena u srbijanskim medijima, te pitanjima osporavanja nacionalnog identiteta Muslimana, što se povremeno sredinom osamdesetih pojavljivalo ne samo u krugovima nacionalističke inteligencije u Srbiji,³¹⁸ i nastojanjem rukovodstva Bosne i Hercegovine da se predstavi kao najdosljedniji branitelj jugoslavenskih vrijednosti, ali bez političkog paternalizma iz Srbije. Kraj decenije je obilježen još jednom aferom koja je pokazala koliko je Srbija imala “arogantan odnos prema Bosni i Hercegovini, njenim liderima i institucijama”: riječ je o ilegalnom djelovanju srbijanskih obavještajaca u istočnoj Bosni 1989. godine, koji su širili lažne vijesti kako bi narušili međunacionalne odnose u tom dijelu Bosne i Hercegovine. “Neki članovi republičke vlasti (u Bosni i Hercegovini) otvoreno su izražavali zabrinutost zbog politike koja se vodila u Srbiji, ali sami nisu zauzimali nikakve antisrpske stavove.”³¹⁹ To će definitivno narušiti odnose između ove dvije republike uoči kraja jugoslavenske države.

317 Arhiv Jugoslavije, CK SKJ, Neautorizovane magnetofonske beleške sa III sednice Predsedništva CK SKJ, 7. 1. 1982.

318 O tome videti Jasna Dragović-Soso, “Spasioci nacije”: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma (Beograd: Edicija Reč, 2004).

319 Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina. Između Tita i rata* (Beograd: Samizdat b92/Edicija Samizdat, 2005) 154.

AUTONOMIJA POKRAJINA – KLJUČ REŠENJA

Pitanje položaja autonomnih pokrajina u Srbiji dominiralo je u međurepubličkim odnosima tokom osamdesetih godina. Iako je to pitanje imalo dublju istoriju, ono je otvoreno u svojoj punoći nakon Titove smrti. O tome nedvosmisleno svedoči i Ivan Stambolić u odgovorima na pitanja publiciste Slobodana Inića. Stambolić je u ovom spisu memoarskog karaktera, objavljenom 1995. godine, postupno jačanje pozicije Srbije u jugoslovenskoj unutrašnjoj politici dovodio neposredno u vezu sa Titovom smrću i sa događajima na Kosovu 1981. godine.³²⁰ I Raif Dizdarević u svojim memoarima uzima pobunu na Kosovu kao okidač koji je srpske rukovodioce usmerio ka odlučnijem nastupu u organima federacije.³²¹ Stambolićevo izlaganje na sednici CK SK Srbije 6. maja 1981. godine, u vreme kada je albanska pobuna na Kosovu tek savladana, bilo je u celosti intonirano u duhu dokazivanja ispravnosti politike prema pokrajinama koju su 1977. zagovarali on, Draža Marković, Dušan Čkrebić i Petar Stambolić i autori *Plave knjige* 1977.³²² Možda i iz razloga da se ne bi insistiralo na 1974. godini, jer bi to značilo preispitivanje samog ustava, Stambolić se uporno vraća na 1977. U Stambolićevom govoru, uz principijelne opaske ima i gorčine zbog popustljivosti tadašnjeg srpskog rukovodstva koje navodno nije istrajalo na tome da se problemi sa pokrajinama tada isteraju na čistac. Tadašnji kompromis, da se po pitanju autonomije pokrajina ništa ne preduzima, Stambolić naziva prihvatanjem “iluzije” da su se oko nečega usaglasili. U svom izlaganju, on se čak četiri puta vraćao na “višemesečne rasprave 1977. godine:

“Kada smo ovih dana na zajedničkoj sednici predsedništava CK SK Srbije i SR Srbije razmatrali uzroke i posledice događaja na Kosovu, drug Minić se založio 'da se ti problemi stave na dnevni red sasvim

320 “I što je vreme, nakon Titove smrti, više odmicalo, to su stavovi Srbije sve više dobijali na težini.” Ivan Stambolić, *Put u bespuće* (Beograd: Radio B92, 1995), 25. “Za nas u Srbiji rešavanje odnosa Srbije i pokrajina, posle pobune na Kosovu, bilo je od životnog značaja [...] Isto, 113.

321 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, 88.

322 Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji* (Zagreb: Globus, 1988), 20–27.

onakvi kakvi jesu, da se vidi suština stvari i da se preduzme rešavanje'. Rasprave koje smo vodili 1977. godine, međutim, išle su upravo obratno – pojedini drugovi su želeli da se rešavaju stvari, a da se pri tome ne razjasni suština stvari. [...] Tada nismo jasno i odlučno rekli da SAP Vojvodina i SAP Kosovo imaju svoju republiku, svoju državnu zajednicu SR Srbiju.³²³

U ovom govoru, Stambolić je izrazito kritički nastrojen prema periodu razvoja odnosa sa pokrajinama od 1977. godine nadalje, kad je došlo do značajnog udaljavanja tzv. uže Srbije i njenih pokrajina. On tvrdi da je to za posledicu imalo to da je 1981. godine Republika Srbija imala uspešnju saradnju sa drugim jugoslovenskim republikama nego sa sopstvenim pokrajinama. Uticaj analiza sadržanih u *Plavoj knjizi* prepoznaje se u Stambolićevom ukazivanju na nelogičnosti delegatskog sistema, u kome delegati i funkcioneri pokrajina učestvuju u rešavanju svih političkih i ekonomskih problema tzv. uže Srbije, dok su s druge strane, republički funkcioneri retko kad uopšte u prilici da posete neku od pokrajina. Sugerisući ton Stambolićevog izlaganja kao da implicira da se stvari moraju vratiti ponovo na 1977. godinu i da bi argumenti i principijelnost srpske strane sad trebalo da budu na mnogo višem nivou.

Sličnu intonaciju ima i Stambolićevo izlaganje na sednici CK SKS, održanoj u decembru 1981.³²⁴ I u ovom izlaganju on se na nekoliko mesta vraća na 1977. godinu kao na prekretno mesto u razvoju politike prema pokrajinama. Na mnogo određeniji način Stambolić govori da su tadašnje pogrešne procene o ustavnopravnom položaju pokrajina "velika odgovornost" rukovodstva Srbije ("naša velika odgovornost"). On dodaje i da pokušaj "kontrarevolucije" na Kosovu 1981. ne bi predstavljao takvo iznenađenje za rukovodstvo Srbije da pomenu te procene iz 1977. nisu bile tako pogrešne. U ovom govoru Stambolić poziva na jedinstvo Republike u okviru koga podjednako oštro osuđuje manifestacije separatizma u vojvođanskom i kosovskom ruko-

323 Isto, 24.

324 Ivan Stambolić, *Rasprave*, 55–62.

vodstvu. Na posredan način, on potcrtava i da se u vremenu posle Tita i Kardelja moraju pronaći nova rešenja za pokrajine.³²⁵ Inače, u pomenutoj knjizi *Put u bespuće*, Stambolić je poput Draže Markovića pokazao koliko je bio opterećen i frustriran formalnim pitanjima protokola i procedure na Kosovu. On piše da su posetama republičkih funkcionera prethodili dugotrajni pregovori sa predstavnicima pokrajina, kao da je bila reč o međudržavnim odnosima. Stambolić je, takođe, bio ozlojeđen činjenicom da je na pokrajinskim skupovima na koje je dolazio kao najviši republički funkcioner, kao predsednik republičkog Izvršnog veća, bio formalno pozdravljen tek na samom kraju liste protokola, “posle poslednjeg pokrajinskog funkcionera uvrštenog u tu listu”.³²⁶

Pitanje autonomnih pokrajina bilo je nezaobilazno i na Osamnaestoj sednici CK SKS, u novembru 1984. godine. Stambolić u izlaganju ponovo insistira na “potpunijem konstituisanju SR Srbije kao republike”. Njegova logika je jednostavna: naime, ono što doprinosi jačanju pojedinačne republike doprinos je učvršćivanju SFRJ. Na ovoj sednici zabeležena je i njegova poznata metafora “o sustanarima i podstanarima”. Iz ove metafore sasvim se jasno naglašava da pokrajine ne mogu biti potčinjene, ali ne mogu biti ni ravnopravne sa republikom:

“Socijalističke autonomne pokrajine i narodnosti nisu podstanari u Srbiji, ali mi u njoj nismo ni sustanari. Za jedinstvo Republike bio bi poguban i prvi i drugi odnos. Možda se meni samo čini da se ponekad kod ponekih ljudi zalaganje za jedinstvenu SR Srbiju, sa Ustavom

325 “Bezbroj puta smo ponovili jedni drugima odredbe Ustava, pozivali smo se na Zakon o udruženom radu, na reči drugova Tita i Kardelja. Sve je to u redu. Ali, sada valja da proučimo šta smo zaista napravili, moramo pažljivo analizirati gde nas vodi to što smo uradili odstupajući od generalnih opredeljenja, a misleći uvek da ispravno čitamo sva ta dokumenta. Drugova Tita i Kardelja, u čiju smo reč verovali, čijom se mišlju i delom i dalje rukovodimo, na žalost, više nema među nama, da oni to učine umesto nas. Sad to moramo sami.” Isto, 61.

326 Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, 78–79.

utvrđenom autonomijom njenih pokrajina, doživljava i izaziva više straha no zahtev, parola 'Kosovo – Republika.'³²⁷

Počev od 1986. godine čini se da se Stambolićeva retorika prema Kosovu delimično ublažava. Umesto bespogovornih zahteva i frustracije stanjem stvari u njegovim govorima se sada nalaze i pozitivni primeri saradnje do kojih dolazi na relaciji republika – pokrajina. Ovaj “napredak” u odnosima, Stambolić je u to vreme i kasnije objašnjavao pozitivnom klimom koja je nastala smenom političkih generacija na Kosovu.³²⁸ Kosovsko partijsko rukovodstvo, koje se od maja 1986. godine konsoliduje oko Azema Vlasija i Kaćuše Jašari, očigledno je bilo po volji Stambolića. On je, opet, sa svoje strane, isticao da su ove kadrovske promene bile posledica pravilne politike koju su republičke vlasti zauzimale prema Kosovu u prethodnih pet godina. U svojim naknadnim uspomenu Stambolić navodi brojne oblasti u kojima je u tom periodu došlo do otopljanja odnosa i do međusobne saradnje i uzajamnosti: od zajedničkog zakonodavstva do saradnje u ekonomiji i na političkom planu. On naročito ističe da je u tom periodu došlo do statutarnog objedinjavanja organizacije SK na čitavoj teritoriji Republike.³²⁹ Bez obzira na političke smene generacija na Kosovu i pozitivnih promena do kojih je dolazilo u međusobnoj komunikaciji, Stambolić je nesmanjenim žarom nastavio da u pregovorima sa

327 “Završna reč Ivana Stambolića. Uvek smo bili partija promena”, *Politika* br. 25556, 25. novembar 1984.

328 Na zajedničkoj sednici predsedništava SFRJ i CK SKJ, 5. marta 1986, Stambolić ističe: “Ja mislim da mi možemo zajednički zaključiti i složiti se da je u ovom periodu od pet godina u Savezu komunista Kosova, u njegovom rukovodstvu, pobedila jedna nova jugoslovenska politička orijentacija, da je zauzet jedan novi politički kurs koga nosi jedno novo rukovodeće jezgro.” Stambolić, *Rasprave*, 155. Na ovu temu Stambolić je na sličan način rezonovao i kasnije: “Na toj osnovi jačaju snage zajedništva i spremnost na delotvornu saradnju. Tako je došlo do kadrovske obnove u kosovskom rukovodstvu. Dolaze mlađi, obrazovaniji, politički neopтереćeni ljudi jugoslovenske orijentacije. Potiskuju protagoniste stare politike, a rehabilituju neke od kritičara te stare politike.” Stambolić, *Put u bespuće*, 89.

329 Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, 89–90.

drugim republikama priprema ustavne promene u domenu smanjenja pokrajinskih ingerencija. U osnovnim pitanjima ustavne konsolidacije Republike njegova nastojanja se mogu pratiti sve do poslednjih trenutaka njegovog aktivnog bavljenja politikom. Nepunih deset dana pre Osmе sednice CK SKS on je pred svim većima Skupštine SR Srbije držao ekspozе u kome je obrazlagao predlog promena ustava SR Srbije. Za ove promene on je prethodno uspeo da dobije pristanak rukovodstava ostalih republika i obe pokrajine.³³⁰

Dragišа Buca Pavlović, jedan od najbližih saradnika Ivana Stambolića, pored Slobodana Miloševića, bio je takođe zaokupljen pitanjem pokrajina. Pavlović se na položaju predsednika Gradskog komiteta SK Beograda nalazio relativno kratko vreme, od maja 1986. do događaja vezanih za Osmu sednicu (1987). U široj javnosti uglavnom nije poznato da je Pavlovićevo smenjivanje s tog položaja bila ključna tačka dnevnog reda pomenute sednice. Govor koji je Buca Pavlović održao tom prilikom predstavlja verovatno poslednju odsudnu odbranu najznačajnijih tekovina i vrednosti jugoslovenskog socijalizma na srpskoj političkoj pozornici. Međutim, on je za sve vreme aktivnog bavljenja politikom takođe ustrajno insistirao na smanjenju pokrajinskih ingerencija, pa se i on može posmatrati u kontinuitetu prakse srpskih recentralista. U ovoj oblasti on ideološki razrađuje postojeće koncepcije Draže Markovića i Ivana Stambolića. Kod Pavlovića tako nalazimo i elemente ustavnopravne argumentacije vezane za uspostavljanje jedinstvenog ekonomskog i državnog prostora unutar SR Srbije, i insistiranje na ravnopravnosti SR Srbije u odnosu na druge republike unutar federacije. On uzima za primer Društveni plan SR Srbije i insistira na tome da bi ovaj dokument morao da se odnosi na čitavu teritoriju Srbije. Naime, u odgovarajućoj zakonskoj regulativi stoji da društvene planove donose “društveno-političke zajednice”, a područje uže Srbije nije nikada i nigde bilo definisano kao takva zajednica. Pavlović napominje da iz formalnopravnih razloga i zbog protivljenja pokrajina čitavu deceniju nije donet društveni plan SR Srbije što

330 Ivan Stambolić, *Rasprave*, 241–253.

ukazuje na značajnu obespravljenost ove republike u odnosu na druge jugoslovenske republike.³³¹

Značajan deo Pavlovićeve argumentacije u pogledu rešavanja kosovskog problema odnosi se na saradnju sa kosovskim institucijama.³³² U domenu političke, kulturne i ekonomske saradnje sa Kosovom, Pavlovićevi stavovi na ovaj način u najvećoj meri korespondiraju sa stavovima Ivana Stambolića, u periodu 1986–1987. O saradnji sa Kosovom Pavlović je iscrpno govorio i na Osmoj sednici, kada je takva retorika već bila “prevaziđena” u nacionalističkoj grupaciji koja se oformila oko Slobodana Miloševića.³³³

Slobodan Milošević se u užem krugu srpskog rukovodstva nalazio od kraja 1983. godine i sve do posete Kosovu Polju aprila 1987. godine nije pokazivao naročiti interes za tzv. kosovsko pitanje. U zbirci njegovih javnih nastupa, na prvi pomen kosovskog problema nailazimo tek u junu 1986, na savetovanju predsednika okružnih komiteta SKJ. O krizi na Kosovu, osim ostalih tema, Milošević govori i političkom aktivu Kragujevca u decembru 1986. Iako je kod Ivana Stambolića u to vreme već došlo do značajnog ublažavanja retorike prema Kosovu, Milošević je još uvek govorio starim jezikom kojim su se pojave na Kosovu određivale neposredno posle pobune 1981. Dok Stambolić ukazuje na moguće puteve saradnje sa novim pokrajinskim

331 “Samoupravna, delegatski organizovana država kao što je SR Srbija, mora da igra svoju ulogu u privrednom razvoju – u principu onako i onoliko koliko i druge republike; upravljanje podrazumeva planiranje i ostvarivanje planiranog, takođe i usklađivanje funkcionisanja pojedinih delova sa celinom i obrnuto. Stoga je neophodno da postoji jedan Društveni plan SR Srbije, ali nikako kao mehanički zbir tri odvojena plana koji se dodiruju jedino u materijalima za sednice foruma. U protivnom, strategija i politika materijalnog razvika SR Srbije biće, kao i do sada, nepredvidljiva rezultanta razvojnih i drugih ambicija tri njena izdvojena i nepovezana dela; značilo bi to slabije privredne rezultate i za pokrajine i za takozvanu užu Srbiju i za samu Jugoslaviju kao celinu sastavljenu od ravnopravnih (nikako raznopravnih) delova.” Isto, 27–29.

332 Isto, 25–27, 36.

333 Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina* (Zagreb: Globus, 1988), 173–174.

rukovodstvom, kod Miloševića su pojave na Kosovu žigosane jednostavno kao “kontrarevolucija”, a rešavanje problema kao “uklanjanje posledica kontrarevolucije”.³³⁴ Izuzimajući ova dva uzgredna pominjanja situacije na Kosovu, u kojima se možda prepoznaje zametak buduće oštre Miloševićeve retorike, problematika južne autonomne pokrajine SR Srbije izgleda da nije preterano okupirala Miloševića na početku njegove političke karijere.

O Miloševićevoj nezainteresovanosti za Kosovo svedočio je i Ivan Stambolić. Navodno, i njega (Stambolića) ubeđivao je da se okanu pokrajina i da se okrenu rešavanju jugoslovenskih problema.³³⁵ Može zvučati paradoksalno da su problemom pokrajina u tom periodu bili mnogo više okupirani njegovi kasniji protivnici Draža Marković, Ivan Stambolić i Buca Pavlović – političari koje je Milošević uklonio iz politike zbog navodnog protivljenja rešavanju kosovskog problema.

U domenu praktične politike, a naročito posle događaja u Kosovu Polju 1987, prioriteti Miloševićevog recentralizma u celosti su se izmenili. Najpre, treba primetiti da je u periodu 1987–1989. delokrug njegovih aktivnosti sa pitanja federacije u potpunosti preusmeren na pitanja pokrajina i drugih unutrašnjih pitanja SR Srbije. Čini se kao da su “događanje naroda”, “antibirokratske revolucije” i razračunavanje s “kontrarevolucijom” na Kosovu u celosti potisnuli bavljenje pitanjima odnosa u saveznoj državi. Čak i u domenu “rešavanja” kosovskog pitanja, Miloševićevi metodi svakako ne odgovaraju politici koju su tokom 1986. i 1987. godine zastupali Ivan Stambolić i Dragiša Buca Pavlović.

Dok su Stambolić i Pavlović od marta 1986. bili istrajni na putevima saradnje sa umerenim rukovodstvom Kosova, Milošević je to rukovodstvo u događajima posle Osme sednice izložio političkom pritisku, a kasnije i formama represije. U novembru 1988. najistaknutiji pokrajinski partijski rukovodioci Kaćuša Jašari i Azem Vlasi intervencijom iz Beograda odstranjeni su iz kosovske partijske organizacije. Vanredno stanje na Kosovu je uvedeno u februaru 1989, a u martu je uhapšen

334 Slobodan Milošević, *Godine raspleta*, 97–98, 121–124.

335 Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, 165.

Azem Vlasi. Amandmanima na ustav Srbije iz marta 1989. znatno je ograničena automija Kosova i Vojvodine. Procedura menjanja tada važećeg ustava Srbije iz 1974. podrazumevala je saglasnost skupština Vojvodine i Kosova, koja je na Kosovu isposlovana u okolnostima vanrednog stanja, pretnje represijom i vojske i policije na ulicama. Saglasnost Vojvodine bila je prethodno osigurana, kad je u nasilnim demonstracijama u oktobru 1988. smenjeno rukovodstvo na čelu sa Boškom Krunićem.

Miloševićovo razračunavanje sa pokrajinama poremetilo je tadašnji odnos snaga u Predsedništvu SFRJ i drugim državnim i partijskim telima. Srbija je tada od osam glasova koji su pripadali subjektima federacije imala tri glasa kojima se od januara 1989. pridružio i crnogorski. Kosovsko i vojvođansko rukovodstvo su nakon toga u sklopu jugoslovenske krize izgubili subjektivitet. Aludirajući na Minhenski sporazum iz 1938. Boško Krunić je u svojim memoarima događaje oko Miloševićevog preuzimanja vlasti u Vojvodini metaforički odredio kao "Mali Minhen". Krunić je pritom mislio na kapitulantsko ponašanje saveznih partijskih i državnih organa, naime, predsedništva SFRJ i CK SKJ u vreme tzv. antibirokratske revolucije, kao i na kasniji ratni rasplet jugoslovenske krize.³³⁶ Jugoslovenski "Minhen" je, poput žrtvovanja Čehoslovačke Hitleru zarad evropskog mira, podrazumevao teritorijalne koncesije Miloševiću unutar Srbije sa nadom postizanja mira u ostatku Jugoslavije. U oba slučaja nade za postizanje mira pokazale su se neosnovanim.

Ali, nije Kosovo bilo jedina pokrajina čiji se status dovodio u pitanje, budući da je sa otvaranjem pitanja statusa Kosova u Srbiji u pitanje doveden i status Vojvodine. Latentni sukob rukovodstava u Novom Sadu i Beogradu, otvoren već 1981. godine, prolaziće kroz različite faze i završiti 1988. likvidacijom autonomije Vojvodine kao političkog subjekta i elementa jugoslovenskog federalizma. Do eskalacije je došlo 1984. na Osamnaestoj sednici CK SK Srbije, na kojoj su žigosani procesi dezintegracije koji "razaraju jugoslovensku federaciju i

336 Boško Krunić, *Decenija zamora i raskola* (Novi Sad: Prometej, 2009), 185–189.

prete razbijanjem Srbije”. Republičko rukovodstvo, u kome su presudnu ulogu igrali konzervativni centralisti Dušan Čkrebić i general Nikola Ljubičić, u pokrajinama i njihovom statusu prepoznalo je opasnost. Pokrajinska rukovodstva su uzvratila optužbom protiv srbijanskog političkog vrha za etatizam i nacionalizam. Situaciju su zaoštrili i beogradski mediji koji već tada počinju pripremu javnog mnjenja u smeru nacionalističke homogenizacije. Prateći svoje ustavne obaveze – garancija pokrajinskih autonomija – savezni vrh je radio na smirivanju strasti i formiranjem Istražne komisije u proleće 1985. godine. Četiri godine kasnije, jugoslovensko rukovodstvo ostaće nemoćno, ćutke posmatrajući nasilni i protivustavni napad Srbije na pokrajinske autonomije. Ipak, već tokom krize 1984–1985. godine, srbijanski vrh je postigao jednu važnu pobedu. Ustavne promene su stavljene na dnevni red, pokrajinske autonomije stavljene su pod znak pitanja i one neće biti skinute sa dnevnog reda sve do faktičkog ukidanja autonomija 1989. godine.³³⁷ Time je tzv. srpsko pitanje četiri godine posle Titove smrti bilo otvoreno, nacionalistička homogenizacija, tada samo na pitanju pokrajina, postignuta, a sinhronizovanim delovanjem političkih, intelektualnih i medijskih elita pripremljen je teren za dolazak Slobodana Miloševića na vlast. Bila je to velika pobeda republičkog rukovodstva, na čelu sa Nikolom Ljubičićem i Dušanom Čkrebićem, nad pokrajinskim političkim strukturama. Opasnost koja se nad njih, ali i nad čitavom Jugoslavijom nadnela, malo je ko u tom trenutku anticipirao i u Novom Sadu i u Prištini.

Formiranjem Istražne komisije koja bi ispitala mogućnosti ustavnih promena, problem na relaciji Srbija – pokrajine nije rešen. Beogradski mediji su nastavili nacionalističku kampanju koja je 1985. godine u fokusu držala kontroverzni “slučaj Martinović”, zlostavljanja žitelja srpske nacionalnosti na Kosovu. Srpska i jugoslovenska javnost je dovedena u stanje emocionalne potresenosti, a antialbansko,

337 Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela. Položaj pokrajina i ustavne reforme u Srbiji 1980-ih godina: pozicija Vojvodine”, u: *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika – knjiga eseja i intervju o Kosovu i Srbiji*, ur. V. Knežević, K. Lukić, I. Marjanović, G. Nikolić (Novi Sad: Cenzura, 2013), 144.

posredno i antipokrajinsko raspoloženje bilo je značajno povećano. Slika nasilnika Albanca i srpske žrtve bila je svakodnevno u beogradskim medijima. Krajem iste godine kosovski Srbi su se “samoorganizovali” i, do ukidanja pokrajinskih nadležnosti zvanični Beograd će ih koristiti kao političku snagu srpskog nacionalizma, pre svega protiv Vojvodine i Crne Gore. Dolasci delegacije kosovskih Srba u Beograd, nasilni upadi u institucije i očigledna podrška srbijanskih službi bezbednosti i medija, doveli su političku situaciju do usijanja. Posle poznate nacionalističke peticije iz januara 1986, koja je protiv stanja na Kosovu objavljena u opozicionim i sve otvorenije desno orijentisanim *Književnim novinama*, u septembru iste godine SANU je izašla sa poznatim Memorandumom. Teze o srpskoj ugroženosti u Jugoslaviji i neravnopravnom položaju Srbije u federaciji pale su na plodno tlo već homogenizovanog javnog mnjenja. Pokrajinske autonomije su označene kao ključni problem, a njihovo ukidanje kao glavni politički cilj. Srbija se konsenzualno pripremala da na temelju “odnosa snaga” protivustavno preuredi odnose u federaciji. Umereni deo partijskog rukovodstva na čelu sa Ivanom Stambolićem, koji je već počeo pregovore sa pokrajinskim čelnicima o dogovorenoj ustavnoj reformi, bio je delegitimiziran i nepopularan. Memorandum će biti veliki udarac Stamboliću i njegovom konceptu da se ustavne promene sprovedu mirnim, institucionalnim putem uz saglasnost svih subjekata jugoslovenskog federalizma. S druge strane, vojvođansko rukovodstvo je pojavu jednog agresivno nacionalističkog dokumenta, kakav je bio Memorandum SANU, dočekalo kao povod da optuži republički vrh za podršku politici opasnih namera koju je donosio ovaj dokument.³³⁸

Činjenica je da je republičko rukovodstvo Srbije realne probleme na Kosovu koristilo kako bi menjalo ustavni status Vojvodine, koja je po svim parametrima, i ekonomskim i političkim, bila među najuspešnijim elementima federacije.³³⁹ Već u drugoj polovini osamdesetih

338 Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela”, 144–145.

339 Živan Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine, početak razbijanja Jugoslavije* (Beograd: Dan Graf, 2020).

glavna oštrica je usmerena ka većinski srpskoj, iako multietničkoj Vojvodini, kao ekonomski značajno razvijenijoj od ostalih delova Srbije. Rukovodstvo Vojvodine je bilo svesno da će pasti kao prva žrtva sukoba Beograda i Prištine, zbog čega se protivilo radikalnijim ustavnim promenama, što je dodatno iritiralo republičko rukovodstvo koje ih je optuživalo za podršku albanskom separatizmu.³⁴⁰ Tako su stvarane kulise za nasilno rušenje vojvođanske autonomije.

Pitanje pokrajinske autonomije, percipirano u državnom vrhu Srbije kao ključni problem funkcionisanja republike, posebno je bilo radikalizovano, kao što je rečeno, demonstracijama na Kosovu (1981), “slučajem Martinović” (1985) i najzad, dovedena do vrhunca ubistvom više vojnika JNA u kasarni u Paraćinu (1987), koje je izvršio albanski vojnik sa Kosova. Atmosfera nacionalističke homogenizacije i zahtev za ponovnim “ujedinjenjem” Srbije, koju su pokrajine “razbijale”, bio je smatran prvorazrednim političkim ciljem. Ipak, deo rukovodstva Srbije optužio je predvodnike kampanje, novinsku kuću *Politika*, za raspirivanje mržnje, čime se posredno ciljalo na Slobodana Miloševića, koji ju je preko svojih kadrova kontrolisao. Otvoren je sukob koji se završio porazom umerenog predsednika Predsedništva Srbije Ivana Stambolića na Osmoj sednici srbijanskog partijskog vrha (1987) i potonjim izborom Slobodana Miloševića za neprikosnovenog partijskog, ali i nacionalnog lidera. Pokrajinsko rukovodstvo Vojvodine nije želelo da bira stranu, ostajući u sukobu unutar tzv. uže Srbije neutralno, znajući da se Stambolić i Milošević ne razlikuju suštinski u namerama prema pokrajinskim autonomijama.³⁴¹ Pitanje modela rušenja autonomija tada nije uzimano u razmatranje, jer se nasilne i radikalne metode koje će novoustoličeni režim u Beogradu primeniti biti sasvim nove i izvan dotadašnjih kompromisnih (dogovornih) obrazaca političkog delovanja u drugoj Jugoslaviji.

340 Boško Krunic, *Decenija zamora*, 22.

341 Đorđe Stojić, *Osmo sednica. Kako je Slobodan Milošević pobedio, a Srbija istorijski izgubila* (Beograd: Dan Graf, 2014).

Na samom početku 1988. novo republičko i pokrajinska rukovodstva nastavili su pregovore o ustavnim promenama, započete u vreme Stambolića, kako bi se povećala funkcionalnost Srbije kao specifične federalne jedinice. Kada je dogovor na relaciji republičko i dva pokrajinska rukovodstva postignut, sukob je obnovljen zbog zahteva srbijanskog vrha da se promene ubrzaju, a njihov stepen značajno produbi i time sasvim ograniči i derogira pokrajinska autonomija. Tome su se rukovodstva pokrajina, a posebno Vojvodine, nedvosmisleno usprotivila. U leto 1988. počela je u svim beogradskim medijima, podstaknuta s republičkog vrha, do tada nezabeležena propagandna kampanja protiv pokrajinskih rukovodstava, a pre svega vojvođanskog. Svakodnevnne teške optužbe i otvorene pretnje nisu slomile pokrajinski vrh, čak su ga homogenizovale. Kad pritisak preko medija i partijskih foruma nije urodio plodom, krenulo se u organizaciju masovnih uličnih demonstracija sa ciljem nasilnog obaranja vojvođanskog rukovodstva. Tako je početkom jula 1988, grupa od nekoliko stotina Srba sa Kosova "samoorganizovano" došla u Novi Sad, demonstrirajući ispred zgrade pokrajinske Skupštine. Relativno mali broj okupljenih, ignorancija domicilnog stanovništva i još uvek nedovoljno jasno artikulisani zahtevi, ne bi izazvali veću pozornost da nije bilo manipulacije beogradskih medija. Naime, jedan kratkotrajni incident, isključivanjem struje demonstrantima, kako bi se sprečio govor mržnje, nekarakterističan za dotadašnji javni diskurs u Jugoslaviji, dobio je u opširnim izveštajima medija u Beogradu krajnje dramatičan ton. Iz dana u dan, različitim montažama i manipulacijama planski je podizana politička temperatura u Srbiji. Pritisak na neposlušni pokrajinski vrh je rastao. Započeta kontrakampanja političkih aktiva SK Vojvodine i medija lojalnih pokrajinskom rukovodstvu nije davala rezultat, jer je ostajala u granicama starih obrazaca i delegitimisanih formula, dok je režim u Beogradu koristio novu homogenizujuću snagu u društvu – nacionalizam i brutalniji pristup medijima uz beskrupuloznu propagandu modernijeg tipa.³⁴²

342 Boško Krunić, *Decenija zamora*, 114; Milivoj Bešlin, "Vojvodina u Jugoslaviji: Borba za autonomiju", *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, priređeno od W. Hoepken, F. Bieber,

Znak za početak radikalnijeg obračuna sa neposlušnim pokrajinskim vrhom dao je lično novoustoličeni lider Srbije Slobodan Milošević u intervjuu najuticajnijem nedeljniku u zemlji *MIN*, u julu 1988. godine. On je rekao da delovi pokrajinskih rukovodstava žele da “pokrajine u daljoj ili bližoj perspektivi budu države”, zbog čega “vode pregovore za osvajanje nekih prava, koja, ako budu osvojena, predstavljaju osnovu za cepanje Srbije na tri samostalna i međusobno odvojena dela – na tri države”. Time su pokrajinski vrhovi Vojvodine i Kosova direktno optuženi za separatizam, što je u severnoj pokrajini, naseljenoj pretežno srpskim stanovništvom, bila optužba koja je ozbiljno uzdrmla ionako okrnjeni legitimitet Pokrajinskog komiteta SKV. Uz svakodnevnu propagandu medija u Beogradu, koji su, nakon Miloševićeve pobeđe, stavljeni pod potpunu kontrolu, kako bi se bez ostatka stavili u funkciju politike novog kursa, najavljena su dalja okupljanja građana po Vojvodini, nazvana “događanjem naroda”.³⁴³

Paralelno sa vaninstitucionalnim, rastao je i institucionalni pritisak na pokrajinsko rukovodstvo. Išao je u dva smera: pokušaj stvaranja podela u PK Vojvodine i preotimanja “baze” pokrajinskoj partiji, odnosno, pokušaj da opštinski i gradski komiteti partije počnu da traže smenu vlastitog pokrajinskog partijskog rukovodstva u Novom Sadu. Druga forma institucionalnog pritiska išla je iz samog republičkog vrha koji je na Dvanaestoj sednici CK SK Srbije konstatovao da je reč o krizi izazvanoj konfliktom između “demokratskih aspiracija naroda” i “birokratske odbrane ... pokrajinske naciokratije”, nazvane pogrdno “foteljašima”. Legalno rukovodstvo SAP Vojvodine je optuženo i za “drsko demonstriranje državnosti... na zamišljenoj granici na autoputu Beograd – Novi Sad”, sa ciljem stvaranja “vojvođanskog naroda”, kao i za podršku “albanskoj iredenti”. Ove i slične optužbe za antisrpsvo izgovarane prvi put u javnom diskursu druge Jugoslavije u

L. Perović, D. Roksandić, M. Velikonja (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 279–324.

343 Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine* (Novi Sad: Agencija CUP, 2001), 213–214.

atmosferi višegodišnje nezaustavljive antialbanske histerije i uzavrelog nacionalizma, bile su poziv na linč pokrajinskih čelnika koji nisu pristajali na Miloševićev predlog o dobrovoljnom samoukidanju vojvođanske autonomije i nadležnosti. Propaganda režima u Beogradu karakteristična sve vreme tokom devedesetih godina XX veka, posebno intenzivno primenjivana tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, postulirana je i najpre primenjena prema Vojvodini. Kako se ta propaganda širila i narastala, tako je dobijala sve ekstremnije oblike, izričući optužbe poput one o uspostavi “antisrpske osovine Zagreb – Novi Sad – Ljubljana”.³⁴⁴

Kad je u Beogradu procenjeno da je pokrajinsko rukovodstvo uzdrmano i temeljno kompromitovano, a građani dovoljno homogenizovani i nahuškani protiv njega, krenulo se tokom druge polovine avgusta u sledeću fazu mitinga po Vojvodini. Broj mitinga, kao i prisutnost građana su eksponencijalno rasli iz dana u dan, bes okupljenih ljudi je, takođe, rastao, a rizici od žrtava koje bi pale u sukobu demonstranata i policijskih snaga, koje su još uvek bile pod pokrajinskom komandom, svakog dana sve veći. Prvi put u drugoj Jugoslaviji i Srpska pravoslavna crkva se aktivno uključila u politička zbivanja. Osnovne organizacije SKV su sve češće otkazivale poslušnost neposrednom partijskom rukovodstvu u Vojvodini, izdvajajući se time iz političkog sistema i stavljajući se pod kontrolu republičkih partijskih struktura protiv pokrajinskih. Mesta naseljena kolonostima: Bačka Palanka, Titov Vrbas, Nova Pazova bili su centri otpora pokrajinskom rukovodstvu.³⁴⁵

Savezni politički vrh, koji je 1945. garantovao nepovredivost vojvođanske autonomije, delovao je zbunjeno i nezainteresovano tokom blitzkriega koga je Srbija pod Slobodanom Miloševićem izvršila na Vojvodinu. Iako je doveden u pitanje ustavni poredak federacije, posebno nakon što je Srbija ulične metode počela u avgustu da izvozi

344 Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela”, 148–151.

345 Boško Krunić, *Decenija zamora*, 135–141; D. Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, 215.

i u druge republike (najpre u Crnu Goru), savezni politički centar je delovao nedovoljno zainteresovano, nadajući se da će Milošević svoj pohod završiti pokoravanjem pokrajina. Sredinom septembra savezno rukovodstvo je pokušalo da posreduje u sporu Srbije i Vojvodine, ali je medijacija završena neuspešno, uz konstataciju da su razlike nepremostive. Međutim, svi apeli da se sve violentniji mitinzi obustave, kao i svakog dana sve uzavrelija kampanja u medijima, ostajali su bez odjeka, jer je savezna država svoju aktivnost ograničila na molbe i apele. Pravi modus operandi saveznih organa video se tokom završnog čina destrukcije vojvođanske autonomije, koji je počeo 25. septembra 1988. Ponovni miting kosovskih Srba u Novom Sadu prošao je, za razliku od prethodnog, sa daleko većom podrškom lokalnog stanovništva, širokom dobrodošlicom građana Novog Sada, partijskih organizacija u unutrašnjosti Vojvodine i posebno važnom potporom nekoliko velikih fabrika, među njima najznačajnija – novosadski "Jugolatt". Odred savezne policije koji je poslat u prestonicu Vojvodine, iako je bilo jasno da se na ulici ruši ustavni poredak države, dobio je zadatak da interveniše samo u slučaju ozbiljnijeg krvoprolića.³⁴⁶

Poslednji čin u rušenju autonomije Vojvodine odigrao se petog oktobra 1988. godine. Prethodnog dana Predsedništvo PK SKV je pokušalo da pozove na odgovornost ključne organizatore mitinga, lokalno rukovodstvo u Bačkoj Palanci, Mihalja Kertesa i Radovana Pankova. Njihov odgovor na to je bio skup od 10.000 ljudi koji se uputio u Novi Sad sa zadatkom konačnog rušenja rukovodstva SAP Vojvodine i dovođenjem novog, koje bi bilo lojalno Beogradu. Uz snažnu podršku beogradskih medija i sekretara CK SK Srbije Zorana Sokolovića, u Novom Sadu se okupilo više desetina hiljada ljudi, dovezenih iz svih krajeva Vojvodine, ali i Srbije, čak i iz Crne Gore. Protestanti su kamenicama i jogurtom gađali zgradu Izvršnog veća Vojvodine, simbol pokrajinske autonomije, zbog čega je kasnije čitav događaj dobio naziv – jogurt revolucija. Izolovano pokrajinsko rukovodstvo je tražilo pomoć i Republike i saveznih organa. Uprkos obećanjima, pomoć

346 Petar Atanacković, "Srbija iz tri dela mora biti cela", 152.

nije stigla. Naprotiv, savezne institucije, kao garanti pokrajinskih autonomija, pojačavali su pritisak i ubrzavali čelne ljude Vojvodine da se povuku.³⁴⁷ Sledećeg dana, 6. oktobra, svi članovi vojvođanskog rukovodstva i predstavnici Vojvodine u saveznim institucijama podneli su ostavke. Bio je to potpuni trijumf politike srbijanskog vrha. Neposlušne vojvođanske rukovodioce ubrzo su zamenili Miloševićevi lojalisti. Medijska kampanja protiv smenjenog rukovodstva nastavljena je i u mesecima koji su sledili i bila je usmerena na pripremu javnosti za konačno dokidanje autonomnih prava Vojvodine. “Radikalne kadrovske promene”, kako su se nazivale, kao i raskid sa “autonomaškom politikom”, dovele su na ključne pozicije u Vojvodini najkonzervativnije zagovornike centralističke politike.³⁴⁸ Novi pokrajinski kadrovi, kao i do juče kosmopolitski vojvođanski mediji, preko noći su postali najgorljiviji promoteri nacionalističke politike i svakodnevnog govora mržnje. Na ulici proizvedenu realnost, trebalo je usaditi u najšire slojeve stanovništva. Tako je Vojvodina postala važna logistička baza u daljem pohodu Slobodana Miloševića na Jugoslaviju. Prvi na redu su bili SR Crna Gora i SAP Kosovo.³⁴⁹

Nakon oktobarske nasilne smene pokrajinskog rukovodstva, ustavne promene i faktičko ukidanje autonomije Vojvodine bili su samo formalnost. Konačni čin se odigrao u martu 1989, kad su usvojeni amandmani na ustav SR Srbije, kojima je autonomija dveju pokrajina svedena na minimum, suštinski je prestala da postoji. Tako je Autonomna pokrajina Vojvodina i svojom voljom prestala da bude politički subjekat u arhitekturi jugoslovenskog federalizma, a ubrzo i bilo kakav subjekat. Ekonomski novinar i publicista Dimitrije Boarov tvrdi da se Vojvodina kao “istorijska regija sa srpskom autonomističkom tradicijom i sa više od 40 odsto stanovnika koji nisu ni Srbi ni Crnogorci, svenarodnom voljom odriče stečenih prava, traži od srpske nacionalne centrale

347 Živan Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine*, 99–103.

348 Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, 216–217; Petar Atanacković, “Srbija iz tri dela mora biti cela”, 152–154.

349 Milivoj Bešlin, “Vojvodina u Jugoslaviji”, 279–324.

da nema pravo da samostalno odlučuje ni o jednom bitnom političkom pitanju, zahteva da poreze koji se sakupe na njenoj teritoriji raspoređuje i troši neko van Vojvodine, da njene privredne firme (...) izgube poslovnu samostalnost i sopstvene finansijske račune (...) Političko samoubistvo Vojvodine je izvedeno zbirnim dejstvom strahovitog političkog i medijskog pritiska iz Beograda, te uzdržanošću ostalih političkih centara u Jugoslaviji iz straha da će i oni doći na red”.³⁵⁰

Ubrzo nakon smene pokrajinskog rukovodstva i ustavnih promena, usledila je jedna od najtemeljnijih čistki u istoriji Vojvodine. Ne postoje egzaktni podaci, ali se procenjuje da je tokom i nakon tzv. antibirokratske revolucije u pokrajini smenjeno oko 40.000 političkih funkcionera, visokih državnih činovnika, šefova policije, sudija, direktora zdravstvenih, kulturnih, prosvetnih, naučnih i informativnih centara. U privredi je smenjeno oko 80 odsto rukovodećeg kadra; samo u dotadašnjoj vojvođanskoj prestonici, Novom Sadu, smenjeni su čelni ljudi svih pet banaka, kao i direktori pošte, železnice, Naftagasa... Nijedan urednik informativnih kuća nije se zadržao, menjane su čitave redakcije i to na svim, do tada, službenim jezicima u pokrajini. Ukinuti su vojvođanski investicioni i penzioni fondovi, a sredstva su prebačena u republički centar.³⁵¹

CRNA GORA I SRBIJA

Identitetska pitanja su bila važna u odnosima Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Hrvatskom, ali i u odnosima Srbije i Crne Gore sredinom osamdesetih godina. Ta su pitanja pokrenuta već sredinom šezdesetih godina, nakon smjene u vrhu crnogorskog partijskog rukovodstva. Staro, “partizansko” rukovodstvo u Crnoj Gori tada su naslijedili predstavnici mlađe generacije, koji su afirmisanje crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta definisali kao jedan od prioriteta svoje politike. Njihovu aktivnost dodatno će pokrenuti okupljanje određenih kulturnih i intelektualnih elita iz Beograda, koje na platformi

350 Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, 217.

351 Milivoj Bešlin, “Vojvodina u Jugoslaviji”, 279–324.

podrške Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Crnoj Gori, sve glasnije osporavaju crnogorski identitet. Novo partijsko rukovodstvo već na IV kongresu SK Crne Gore (mart 1965) ističe neophodnost definisanja nove kulturne i nacionalne politike socijalističke Crne Gore, zbog čega je formirana i posebna komisija koja je imala zadatak da “preispita idejne orijentacije kulturnog stvaralaštva u okvirima sopstvene nacije”.³⁵² Na tragu ovih zaključaka, partijska komisija je pripremila elaborat u kome je analizirala aktuelnu kulturnu politiku socijalističke Crne Gore sa planom daljeg razvoja. U elaboratu je konstatovano da se ne može dozvoliti negiranje ni crnogorske nacije, ni postojanje crnogorske nacionalne kulture.³⁵³ Ti stavovi ponovljeni su i na V kongresu Socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore (mart 1966), kada je konstatovano da se zbog nedovoljne posvećenosti ovim pitanjima došlo do paradoksa da Crnogorci imaju naciju, a nemaju nacionalnu kulturu. U tom kontekstu, afirmisanje i razvoj crnogorske nacionalne kulture bio je jedan od osnovnih zadataka razvoja kulturne politike. Po njihovoj ocjeni, to je bio preduslov ravnopravnog tretmana crnogorske nacije na jugoslovenskom prostoru.³⁵⁴ Već prve najave afirmisanja crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta otvorile su rasprave i dileme u srpskim intelektualnim i kulturnim krugovima. U beogradskim *Književnim novinama* ta je aktivnost ocjenjena kao “sumnjiv i opasan zahtijev”, kojim se navodno pokušava razdvojiti jedinstven kulturni prostor na, kako su oni tvrdili, “ultracrnogorski i ultrasrpski”. Sa druge strane, u zagrebačkom *Vijesniku* inicijativa crnogorskih vlasti ocjenjena je kao “oslobođenje crnogorske kulture od prisvajačkih ambicija i aspiracija srpske kulturne politike”.³⁵⁵

352 Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje. Dokumenta 1970–1985* (Podgorica: Državni arhiv Crne Gore, 2015), 9.

353 Komisija CK SKCG – Aktuelna pitanja naše kulturne politike i idejni problemi u oblasti kulture, februar, 1966, Državni arhiv Crne Gore (u nastavku DACG), Arhivsko odjeljenje za istoriju radničkog pokreta (u nastavku AOIRP), CK/1967.

354 Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje*, 11.

355 Aktuelne političke informacije – sektor za informisanje CK SKCG, 18. februar 1967, DACG, AOIRP, CK/1967.

Disonantni tonovi koji su stizali iz dva najznačajnija jugoslovenska politička centra jasno su ukazivali da će proces etabliranja crnogorskog identiteta i nacionalne kulture biti prevashodno političko pitanje. Na to su ukazali i čelni ljudi crnogorskog partijskog rukovodstva, koji su nakon prvih reakcija iz Beograda zaključili da je riječ o “idejama velikosrpskog nacionalizma koji crnogorsku kulturu smatra dijelom srpskog kulturnog nasljeđa”.³⁵⁶ Ti stavovi potvrđeni su i u dokumentu “Aktuelna pitanja razvoja crnogorske kulture”, koji je krajem 1970. godine usvojen na sjednici Centralnog komiteta SK CG. Crnogorski partijski vrh u ovom dokumentu je poručio da će nastavak afirmisanja crnogorske nacije i kulture biti ključni zadatak partijskog rukovodstva, uz poruku da će se boriti protiv svih koji negiraju ili osporavaju crnogorsku nacionalnu individualnost. Procesi započeti krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih trajno će odrediti karakter odnosa između crnogorskog i srbijanskog partijskog rukovodstva. Dok će, sa jedne strane, crnogorsko rukovodstvo insistirati na tezi da je crnogorska nacionalna kultura autohtona i posebna, i da je kao takvu treba afirmisati i unaprijediti, određeni krugovi iz Beograda konstantno će pokušavati da dokažu da su crnogorska nacionalna kultura i identitet dio srpskog kulturnog prostora, i da stoga nema razloga za bilo kakvo otvaranje i dalju problematizaciju kulturnih i identitetskih pitanja Crne Gore.

Narativ kojim se osporavao crnogorski nacionalni i kulturni identitet, prvi put će organizovan i artikulisan javni iskaz dobiti tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Realizacija ovog projekta obnovljena je nakon 1968. godine i dolaska novog rukovodstva Saveza komunista Crne Gore, predvođenog Veselinom Đuranovićem. Ideji izgradnje Mauzoleja oštro se usprotivio vrh pravoslavne crkve u Crnoj Gori koji je dobio otvorenu podršku sinoda SPC i dijela intelektualaca iz Beograda, od kojih je najveći dio njih bio porijeklom iz Crne Gore. Ipak, za razliku od vrha SPC i dijela intelektualaca iz Beograda,

356 Aktuelne političke informacije – sektor za informisanje CK SKCG, 18. februar 1967, DACG, AOIRP, CK/1967.

vrh Saveza komunista u Srbiji³⁵⁷ podržao je partijske kolege iz Crne Gore. Komisija za međunacionalne odnose CK SK Srbije saopštila je da je “vrh SPC vjeru koristio kao osnov za nacionalnu hegemoniju srpstva prema onim dijelovima Jugoslavije u kojima je pravoslavlje dominantna vjera”.³⁵⁸ Partijsko rukovodstvo Srbije podršku crnogorskom rukovodstvu potvrdilo je i prilikom susreta u junu 1970. godine u Titogradu. Na zajedničkoj sjednici predstavnika Centralnog komiteta SK Crne Gore i SK Srbije pružena je podrška daljem procesu izgradnje mauzoleja na Lovćenu. Član CK SK Srbije, Predrag Ajtić saopštio je tada da priča koja je iz Beograda pokrenuta oko izgradnje mauzoleja na Lovćenu nije nikakvo “umetničko-estetsko pitanje, već platforma za djelovanje unitarističkih i velikosrpskih snaga”. Ajtić je poručio da je obaveza srpskog partijskog rukovodstva da osudi i odbaci kao neprihvatljivu “svaku manifestaciju paternalističkog, dušebrižničkog i pokroviteljskog stava i odnosa prema odlukama samoupravnih organa u SR Crnoj Gori”, objašnjavajući da takvo postupanje šteti Srbiji i srpskoj naciji.³⁵⁹

Okolnosti su značajno promijenjene nakon 1972. godine i smjene takozvanih *liberala* na čelu SK Srbije. Novo partijsko rukovodstvo Srbije, iako je načelno ukazivalo na sve pokušaje radikalizacije, u praksi nije učinilo ništa na spriječavanju sve otvorenije kampanje iz Beograda, koja je relativizovala i negirala crnogorski nacionalni identitet. To prepoznaju i u vrhu crnogorske vlasti. Marko Špadijer, član Predsjedništva CK SKCG na sjednici u septembru 1985. godine tvrdi da “ispoljavanje velikosrpskog nacionalizma u odnosu na Crnu Goru ima dugu tradiciju, ali da je u posljednje vrijeme posebno militantan”. Po njegovom mišljenju, srpski nacionalisti svoju ideologiju

357 Veoma je važno naglasiti, da je u periodu od 1968–1972. godine, na čelu SK Srbije bila takozvana liberalna struja koju su personifikovali: Marko Nikezić, Latinka Perović, Bora Pavlović, Mirko Tepavac i Koča Popović.

358 Dragutin Papović, “Odnosi Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja”, *Matica*, br. 69, 2017, 233.

359 Jadranka Selhanović, “Mauzolej – Partija – Crkva”, *Arhivski zapisi*, br.1, 2013, 203.

zasnivaju na negiranju crnogorske nacije i da “raspirivanjem nacionalističkih strasti stvaraju paternalističku klimu koja šteti međunarodnim odnosima”.³⁶⁰

U pokušaju da smiri sve otvorenije napade iz Beograda, crnogorsko partijsko rukovodstvo iniciralo je seriju sastanaka s republičkim rukovodstvom Srbije. Po podacima iz Centralnog komiteta Crne Gore, serija konsultativnih sastanaka sa kolegama iz Srbije održana je tokom 1981. godine, kada su održana dva, jedan u Titogradu, drugi u Beogradu, na kome su “razmjenjene informacije i mišljenja o najaktuelnijim idejno-političkim pitanjima”.³⁶¹ Intenzivna kampanja, koja je u javnom životu Srbije vođena protiv crnogorskog rukovodstva i najznačajnijih političkih odluka vezanih za proces jačanja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta, nalagala je potrebu organizovanja novog susreta. Početkom 1985. godine, crnogorsko partijsko rukovodstvo pripremiло je platformu sa četiri ključne teze, koja je trebalo da bude osnova za pregovore sa partijskim rukovodstvom Srbije. Kandidovane teme bile su: *Realizacija dugoročnog programa ekonomske stabilizacije; Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema; Ostvarivanje idejnog i akcionog jedinstva SKJ; Analiza jednog broja pitanja iz oblasti kulture, nauke, obrazovanja i informisanja*.³⁶²

U pripremnim tezama za sastanak sa kolegama iz Srbije, čelni ljudi SK Crne Gore objašnjavali su da je u prethodnom periodu bilo pojačano djelovanje partijskih struktura iz Srbije “na razračunavanju sa nacionalizmom u sopstvenim redovima”. Primjećuju da se može govoriti o nekim “pozitivnim trendovima”, jer je, kako zapažaju, u medijima u Srbiji “sve manje senzacionalističkih i neprihvatljivih napisa o stanju u Crnoj Gori”. Ipak, u partijskom vrhu smatraju da se ne može govoriti o prestanku kampanje protiv Crne Gore, već samo o zatišju

360 Jadranka Selhanović, *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje*, 260.

361 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 2, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

362 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 3, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

koje je prouzrokovano aktuelizacijom nekih drugih tema i “slabijoj aktivnosti samozvanih crnogorologa, specijalizovanih da pronalaze vruće teme i provokativne sagovornike u Crnoj Gori i van nje”. U toj kampanji ističu medije koji povremeno ili u kontinuitetu senzacionalističko izvještavaju o Crnoj Gori: *Novosti 8*, *Večernje novosti*, *Politika ekspres*, *Duga*, a povremeno i *NIN*.³⁶³ Crnogorsko partijsko rukovodstvo poseban problem vidi u načinu tretiranja crnogorske prošlosti, koja se tumači u okviru teze da je “crnogorski narod dio srpskog naroda, pa je crnogorska nacija izmišljena”. Za njih je naročito problematičan projekat *Istorija srpskog naroda*, u kome se, po njihovoj ocjeni, negira postojanje crnogorske nacije. Problematizuju se i detalji projekta, naročito prisvajanje crnogorskih dinastija Vojislavljevića, Balšića i Crnojevića, za koje se navodi da su srpske dinastije, dok se za neke crnogorske gradove tvrdi da su “srpski”, a slično je i sa ostacima materijalne kulturne baštine. Ništa manje problema ne prepoznaju i u književnosti gdje se izdvaja knjiga Jovana Deretića *Istorija srpske književnosti*, u kojoj se savremeni crnogorski pisci (Zogović, Banjević, Đonović, Pekić) tretiraju kao srpski pisci. Problem sa svojatanjem savremenih crnogorskih pisaca posebno je zanimljiv zbog činjenice da je autor knjige Jovan Deretić, član najužeg rukovodstva SK Srbije. Kao poseban problem koji opterećuje odnose dviju socijalističkih republika istaknuta je uloga jednog broja intelektualaca, porijeklom iz Crne Gore, koji, kako se kaže, “koriste svaku priliku da negiraju crnogorsku samobitnost i osporavaju njen identitet”.³⁶⁴

O predloženoj platformi za razgovore sa političkim vrhom SR Srbije raspravljalo se i na posebnoj sjednici Predsjedništva CK SKCG u maju 1985. godine. Marko Špadijer, član Predsjedništva CK SKCG objašnjavao je da crnogorska delegacija u razgovoru sa kolegama iz Srbije mora ukazati i jasno se odrediti prema “sve naglašenijim negiranjima

363 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 3, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

364 Predsjedništvo CK SKCG – Teze za razgovor sa drugovima iz CK SK Srbije, januar 1985, str. 6, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

crnogorske kulturne prošlosti, sa pozicija velikosrpskog nacionalizma, zbog čega treba odlučno reagovati na sve pokušaje paternalizma". Špadijer je ukazao i na potrebu objašnjavanja nekih historiografskih tema koje se obrađuju u srpskim naučnim institucijama, u kojima se osporava autokefalnost crnogorske crkve, negira postojanje crnogorske nacije. Zaključuje da je konstantna politizacija i zloupotreba ovih tema "komunistički neprihvatljiva i ima šovinistički prizvuk koji upućuje na mržnju dva naroda".³⁶⁵ Svetozar Durutović, član Predsjedništva CK SKCG složio se sa stavovima Špadijera, ocjenjujući da crnogorska kultura i identitet imaju "podstanarski" položaj u srpskoj historiografiji i kulturi. Predlagao je da se kolegama iz Srbije ukaže na opasnost politizacije ovih pitanja, koja bi, po njegovoj ocjeni, trebalo da budu predmet interesovanja isključivo stručne i naučne javnosti. Za njega je posebno bilo problematično izlaganje akademika i istoričara Vase Čubrilovića u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti. Durutović cinično komentariše Čubrilovićev nastup, navodeći da je "čuvao onu bombu koja mu nije eksplodirala 1914. godine i da ju je bacio na Crnogorce 1985. godine usred Crnogorske akademije nauka i umjetnosti".³⁶⁶

Sastanak crnogorskog i srpskog partijskog rukovodstva održan je u Beogradu 9. oktobra 1986. godine u kabinetu predsjednika Predsjedništva SR Srbije Ivana Stambolića. Tokom ovog sastanka, čelni ljudi Srbije pokušavali su na sve načine da izbjegnu raspravu o identitetskim pitanjima koja je delegirala crnogorska delegacija. Srpski zvaničnici pokušavali su da stave fokus na pitanja ekonomskih reformi, odnosa na Kosovu i sl. U dijelu u kome su odgovarali na otvorenu kampanju negiranja crnogorskog identiteta iz Beograda, uvjeravali su kolege iz Crne Gore da oni ne mogu uticati na određene intelektualne, medijske i kulturne krugove koji šire negativnu kampanju o

365 Stenografske bilješke 149. sjednice Predsjedništva CK SKCG – izlaganje Marka Špadijera, 31. maj 1985, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

366 Stenografske bilješke 149. sjednice Predsjedništva CK SKCG – izlaganje Svetozara Durutovića, 31. maj 1985, DACG, AOIRP, CK SKCG/1985.

Crnoj Gori. Ta argumentacija nije bila prihvatljiva Miljanu Radoviću, predsjedniku Predsjedništva CK SKCG, koji je saopštio da je članovima partije teško objasniti “da ne možemo da kanališemo te tokove i da nijesmo jedinstveni oko nekih krupnih političkih i istorijskih pojava”.³⁶⁷ Radović je ipak umjeren i ne želi otvoren sukob sa kolegama iz SK Srbije. Vjerovatno iz tog razloga pokušava djelimično relativizovati ono što u crnogorskim partijskim strukturama nazivaju “velikosrpski nacionalizam”. U izlaganju Radović osim problema srpskog nacionalizma potencira i opasnost od navodnog crnogorskog, muslimanskog i hrvatskog nacionalizma. Ovakav pristup nije imanentan samo Radoviću, jer se slični stavovi mogu pronaći i u nekoliko partijskih izvještaja iz druge polovine osamdesetih, u kojima crnogorski komunisti osim srpskog, prepoznaju i opasnost od crnogorskog, muslimanskog, albanskog i hrvatskog nacionalizma.³⁶⁸ Međutim, kad objašnjavaju primjere svakog od navedenih nacionalizama oni se ograničavaju isključivo na pojedinačne slučajeve, incidente i nemaju obilježja, intenzitet i institucionalnu podršku kao u slučaju srpskog nacionalizma. To ne smeta Radoviću da na sastanku u jedan koš stavi opasnost od svakog nacionalizma, tvrdnjom da “šačica nacionalista može da truje odnose između naroda”. Prvi čovjek Predsjedništva CK SKCG i pored toga konstatuje da je najveći problem način na koji određene kulturne institucije i mediji u Srbiji predstavljaju situaciju u Crnoj Gori, kao i način na koji se u Srbiji tretira crnogorski kulturni i nacionalni identitet.³⁶⁹

U ime srpskog rukovodstva, kolegama iz Crne Gore odgovorio je Slobodan Milošević predsjednik Predsjedništva CK SK Srbije. Milošević se samo u uvodnom dijelu izlaganja načelno složio sa stavovima

367 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Miljana Radovića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

368 Rezime sa rasprave proširene sjednice Predsjedništva CK SKCG u vezi tretiranja crnogorskog nacionalnog pitanja, Titograd, 22. feb 1987, DACG, AOIRP, CK SKCG/1987/1015.

369 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije, održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Miljana Radovića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

crnogorskih kolega, ali je njihova konkretna interesovanja pokušao tumačiti kao dio šireg društvenog ambijenta i ekonomske krize koja je pogađala Jugoslaviju. Prvi čovjek partijske organizacije Srbije smatrao je da su ograničeni uspjesi u ekonomskom rastu i loši rezultati u reformama osnovni razlog za sve druge političke probleme. Osim ekonomskih problema, Milošević je u stanju koje je vladalo na Kosovu prepoznavao ključne razloge za ono što je sam nazvao "lošom idejno-političkom i bezbjednosnom situacijom". Na konkretne zamjerke iz Crne Gore o procesu institucionalnog negiranja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta, Milošević je odgovorio tezom o "artikulisanju antisocijalističke i antikomunističke desnice koja postaje sve glasnjija". Po njegovom tumačenju došlo je do okupljanja i objedinjavanja "građanske desnice, dogmatskih snaga i anarholiberala iz sedamdesetih" koji, po njegovom tumačenju, imaju za cilj razbijanje Jugoslavije. Pojasnio je da su se svi ti stavovi najbolje očitovali u Memorandumu SANU gdje su jasno definisana tri cilja ovih snaga: "Napad na lik i djelo druga Tita; uvođenje višepartizma; dovođenja do ovakve pozicije srpskog naroda." Milošević, bez obzira na to što jasno prepoznaje sve napade koji iz srbijanskih institucija kulture idu prema Crnoj Gori, cijelu situaciju pokušava da relativizuje, objašnjavajući da je riječ o mnogo složenijim i komplikovanijim procesima koji nemaju veze sa Crnom Gorom. Milošević precizno objašnjava da je došlo "do sprege između jednog broja članova Akademije i Udruženja književnika Srbije u jedinstveni politički centar". Pojašnjava da su četiri člana Srpske akademije nauka i umetnosti: Mihiz (Borislav Mihajlović), Dobrica (Ćosić), Bečković (Matija) i Isaković (Antonije) u Udruženju književnika Srbije, zajedno sa Mihailom Markovićem i Ljubom Tadićem, stvorili jezgro organizacije koja "istupa sa pozicije građanske desnice". Ipak, Milošević ni u jednom trenutku ne osuđuje stavove ovih intelektualaca o Crnoj Gori, niti stavove SANU i Udruženja književnika. Tvrdi da je aktivnost ove grupe mnogo složenija i da su u CK SK Srbije već pokrenuli široku akciju njihove marginalizacije, odnosno "hvatanja u koštac sa ovom antikomunističkom opozicijom". Tvrdnjama da je djelovanje intelektualnih krugova iz SANU i

Udruženja književnika Srbije usmjereno na destabilizaciju SK Srbije i “dugoročni problem ekomomske stabilizacije i probleme Kosova”, Milošević pokušava relativizovati kontinuiranu kampanju ovih krugova prema crnogorskom kulturnom i nacionalnom identitetu. On ni u jednoj rečenici ne spominje Crnu Goru i ono što predstavnici crnogorskog državnog i partijskog rukovodstva prepoznaju kao nedozvoljeno ponašanje prema Crnoj Gori koje dolazi iz Beograda. Milošević sve te tvrdnje relativizuje i priču svodi na problem djelovanja “građanske desnice”, koja, po njegovom uvjerenju, radi protiv Saveza komunista, zbog čega sugeriše da se “ne puca bez potrebe iz velike artiljerije”.³⁷⁰ Slične stavove na tom sastanku iznosi i Bogdan Trifunović, predsjednik RK SSRN Srbije, koji podržava Miloševićeve stavove, izbjegavajući da odgovori na konkretna interesovanja crnogorske strane.³⁷¹

Članovi crnogorske delegacije pokušali su da izbjegnju relativizaciju ovog pitanja i da vrate raspravu na ključne teme. Prvi je to učinio predsjednik crnogorske Skupštine Velisav Vuksanović koji je na početku izlaganja tražio da se “ne odlažu pitanja oko kojih postoje različita mišljenja i mimoilaženja”. Vuksanović je poručio da ne treba potcjenjivati napade koji se pojavljuju u “sredstvima informisanja i institucijama kulture”, podsjećajući na primjere u kojima se u beogradskim medijima “čerečilo partijsko rukovodstvo po crnogorskim opštinama i rehabilituje četništvo”.³⁷² Ramiz Bambur predsjednik RK SSRN Crne Gore takođe je upozorio na opasnost od ignorisanja ovih problema, saopštavajući da je cijela godina prošla bez konkretnih rezultata. Kao i njegovi prethodnici on je ukazao na negativnu kampanju

370 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Slobodana Miloševića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

371 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Bogdana Trifunovića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

372 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Velisav Vuksanović, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

medija iz Srbije, podsjećajući da niko iz Crne Gore ne može uticati na uređivačku politiku *Politike*, *Novosti* i drugih medija koji su “opsjednuti Crnom Gorom i navodno ekscesnim prilikama”, kao i nizu drugih dezinformacija koje se pojavljuju u srpskim medijima³⁷³. Na osnovnu temu sastanka vratio se i predsjednik Predsjedništva Crne Gore Radivoje Brajović koji je kazao da on “ne može da zaobiđe pitanje javnog informisanja, zbog toga što očigledno tu postoji problem”. Od kolega iz Srbije, tražio je razumijevanje, jer je to pitanje od ključnog značaja za Crnu Goru, pošto se iz beogradskih medija informiše cijela Jugoslavija, koja na osnovu tih stavova može izvesti pogrešne zaključke o Crnoj Gori. Po ocjeni Brajovića, negativna kampanja o Crnoj Gori u srbijanskim medijima “pravi veliku političku i društvenu štetu”. Objasnjavao je da se u Beogradu i beogradskim medijima svaka inicijativa koja znači korak naprijed u afirmisanju crnogorske kulture “dočekuje na nož”. Nastavlja, da to najčešće čine ljudi koji su porijeklom iz Crne Gore, a da beogradski mediji takve stvari “iz raznoraznih razloga a često i iz računa plasiraju na naslovne strane”. Ni demanti zvaničnih organa Crne Gore na česte izmišljotine ne daju rezultate, jer, kako ističe Brajović, “to što se raščisti nikako da dođe na stranice onoga lista koji je izmislio aferu, koji se služio falsifikatima i neistinama”.³⁷⁴

Interesovanje crnogorske delegacije za probleme osporavanja nacionalnog i kulturnog identiteta Crne Gore, kao i pokušaje političke instrumentalizacije određenih tema, pokušao je da objasni prvi čovjek Srbije – Ivan Stambolić, predsjednik Predsjedništva Srbije. Po njegovom tumačenju, srpski državni vrh po tom pitanju nije mogao ništa da učini. Objasnjavao je crnogorskim kolegama da će nešto pokušati da promjene, uz ogradu da je dosta skeptičan da li će to donijeti neki rezultat. Najavio je da će pokušati da “operativno, dnevno rade” na tom problemu, da prave nešto bolju atmosferu, da

373 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Ramiza Bambura, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

374 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Radivoje Brajović, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

“pomalo pritiskaju”, pa će onda i tih problema biti manje. Stambolić je sve pokušavao relativizovati, navodeći da se “objavljuje sve i svašta, da je javnost na to oguglala i da se ne uzbuđuje mnogo, jer je u Beogradu te stvari teško kontrolisati”. Svoje stavove Stambolić je objašnjavao pravljjenjem paralela sa medijskim napisima o Sloveniji i Hrvatskoj, primjećujući da je štampa htjela “da ih zavadi i sa tim republikama”. Takve medijske napise nazvao je žutom štampom, koja je po njemu, “šarlatanska i kaubojska”.³⁷⁵

Ukratko, sastanak republičkih rukovodstava nije riješio niti problematizovao nijedno suštinsko pitanje u odnosima između dvije republike. Za razliku od niza pripremnih sastanaka crnogorske delegacije, u kojima su problematizovali pitanje odnosa prema Crnoj Gori, njenom identitetu i kulturi, u direktnim razgovorima nije otvorena nijedna tema iz tog korpusa. Uopštene konstatacije o ekonomskim problemima, društvenim procesima i sličnim temama, ukazuju na to da nije bilo iskrenog interesovanja da se pokrene razgovor o suštinskim temama. To potvrđuje i šturo saopštenje državne agencije *Tanjug* koja je sa sastanka prenijela uopštene konstatacije o “dosljednim promjenama u političkom i ekonomskom sitemu (...) razmjeni mišljenja o ključnim pitanjima razvojne i ekonomske politike (...) značaju samoupravnog povezivanja organizacija udruženog rada na ekonomskim osnovama i sl.”³⁷⁶

Za manje od godinu, pokazaće se da su poruke koje su crnogorski rukovodioci čuli u Beogradu bile samo najava mnogo šireg plana koga je koordinisao Slobodan Milošević. U septembru 1987. godine dolazi do sukoba u vrhu SK Srbije, u kome će odnos Beograda prema Kosovu i samoj jugoslovenskoj federaciji biti jedna od ključnih tačaka sukoba. Milošević je brzo nakon preuzimanja svih poluga vlasti uspio da stavi pod svoju kontrolu partijsko rukovodstvo Prištine i Novog Sada. U konačnom rješavanju jugoslovenske krize, Milošević je pokušavao da

375 Stenogram sa sastanka delegacija SR Crne Gore i SR Srbije održanog u Beogradu 9. oktobra 1986 – izlaganje Ivana Stambolića, DACG, AOIRP, CK SKCG/1986/922.

376 “Odlučno za dugoročni program”, *Pobjeda*, 10. okt. 1986. str. 1.

na sve načine obezbjedi kontrolu u najznačajnijem tijelu jugoslovenske federacije – Predsjedništvu SFRJ. Za taj plan bilo mu je potrebno 4 ili 5 glasova, sa tri koja je već obezbjedio (Srbija, Vojvodina, Kosovo) bio mu je neophodan i glas Crne Gore.

Miloševićev plan za Crnu Goru podrazumijevao je izazivanje nestabilnosti organizovanjem masovnih protesta koji su trebali da pokažu da crnogorsko partijsko rukovodstvo nema legitimitet za očuvanje vlasti. Realizacija tog plana započeta je tokom avgusta i septembra 1988. godine, kad u Crnoj Gori dolazi do organizovanja takozvanih “mitinga solidarnosti”. Ovim okupljanjima, koja su organizovali i koordinisali pojedinci bliski Miloševiću, navodno je iskazivana podrška i solidarnost sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu. Mitinzi su organizovani u Titogradu, Nikšiću, Kolašinu i na Cetinju. Zvanična dokumenta crnogorske službe Državne bezbjednosti, kao i svjedočenja njenog prvog čovjeka u tom periodu – Vlada Kekovića, nedvosmisleno potvrđuju da su pojedinci iz Srbije, prevashodno iz srpske tajne službe imali ključnu ulogu u organizovanju ovih protesta. Neposredni izvršioци i organizatori masovnih okupljanja na kojima se tražila ostavka crnogorskog rukovodstva bili su pojedinci iz opštinskih i republičkih organa vlasti, ali su najvažniju ulogu imali rukovodeći ljudi najznačajnijih privrednih organizacija, koji su koordinisali izlazak radnika na ulice.³⁷⁷

Crnogorsko partijsko i državno rukovodstvo imalo je informacije o načinu organizovanja protesta, ali su oni i dalje bili duboko ubjeđeni da je radničko nezadovoljstvo generisano isključivo njihovim lošim ekonomskim položajem. Zbog toga su formalno podržavali zahtjeve demonstranata, ali je vrh partijskog rukovodstva Crne Gore bio jasan da se na ulici ne mogu rješavati problemi. Nakon uspješnih ali neefikasnih demonstracija u avgustu i septembru 1988. godine, Slobodan Milošević je već u oktobru 1988. godine, uz podršku određenih bezbjednosnih struktura i jednog broja pojedinaca iz Crne Gore, organizovao masovne demonstracije protiv crnogorske vlasti. Vještim

377 Opširnije o tome u: Vlado Keković, *Vrijeme meteža 1988–89* (Podgorica: Grafo Crna Gora, 2007).

medijskim nastupom ovaj pokušaj političkog puča predstavljen je kao borba radnika za njihova prava, bolje uslove rada, veće plate i slične populističke poruke kojima se prikrivala osnovna funkcija masovnih protesta protiv crnogorskog partijskog rukovodstva. Ohrabreni podrškom koju su imali iz federacije, crnogorsko državno i partijsko rukovodstvo ovoga puta reagovalo je odlučno. Iste večeri doneta je odluka da policijske snage razbiju demonstrancije. U tome su uspjeli, pa je narednih dana većina aktivnosti demonstranata organizovana uglavnom u krugu fabrika. Crnogorsko partijsko rukovodstvo je za ovaj čin bilo ohrabreno i stavovima Centralnog komiteta SKJ, koji je na vanrednoj sjednici Predsjedništva dao punu podršku crnogorskom rukovodstvu. Istaknuto je da partijsko rukovodstvo razumije i uvažava sve opravdane zahtjeve građana koje se odnose na mnoge primjere loše prakse (“birokratizam, društvene deformacije, manipulacije i sl.”), ali da pojave koje se dešavaju u Crnoj Gori imaju i neka druga obilježja. Tako se u stavovima Predsjedništva CK SKJ vide ocjene o opasnosti od “pojava nacionalizma u Crnoj Gori” koje urušavaju ideju bratstva i jedinstva kao “temelja zajedničkog života i prosperiteta svih naših građana”. Ocjenjeno je da su te “nacionalističke snage pokušale iskoristiti protestni skup u Titogradu da bi pučističkim metodama smjenile rukovodstvo SR Crne Gore i ugrozile njen ustavni položaj kao rano-pravne članice jugoslovenske federacije. Zloupotrebljavajući gostoprinstvo crnogorskog naroda i djelujući na platformi srpskog nacionalizma, takve militantne grupe i pojedinci u savezu sa svojim istomišljenicima u Crnoj Gori, sve agresivnije dovode u pitanje postojanje crnogorske nacije, njene istorije, kulture”³⁷⁸.

Ispostaviće se da će masovna okupljanja koja su od ljeta i jeseni 1988. godine organizovana po Crnoj Gori biti samo priprema za glavni udar Miloševića na partijsko i državno rukovodstvo Crne Gore. Početkom januara 1989. godine na ulice su najpre izašli radnici kompanije “Rodoje Dakić”, da bi im se brzo pridružili i članovi studentskih organizacija sa Univerziteta Crne Gore, kojima su kasnije počeli da

378 “Podrška rukovodstvu Crne Gore”, *Pobjeda*, 9. okt. 1988. 1.

se pridružuju i radnici iz drugih kompanija, kao i veliki broj građana. Kako je objavljivala *Pobjeda*, razlog njihovog okupljanje pred republičkim parlamentom bila su neispunjena obećanja iz oktobra 1988. godine. Organizacioni odbor je poručio da je osnovni zahtjev demonstranata kompletna ostavka republičkog rukovodstva. Ipak, svoje zahtjeve dodatno su uobličili u šest zahtjeva koje je organizacioni odbor predao crnogorskom partijskom i državnom rukovodstvu: 1. Da Predsjedništvo CK SKCG podnese kolektivnu ostavku; 2. Da ostavke podnesu članovi Predsjedništva CK SKJ iz Saveza komunista Crne Gore; 3. Da Predsjedništvo Crne Gore podnese kolektivnu ostavku; 4. Da ostavku podnese član Predsjedništva SFRJ iz Crne Gore; 5. Da ostavku podnese predsjednik Skupštine Crne Gore; 6. Sprovesti promjene u izbornom sistemu unutar Partije. Reporteri sa lica mjesta procjenjivali su da se pred crnogorskom Skupštinom sakupilo oko 40.000 građana, a da je njihovo nezadovoljstvo počelo da raste nakon 19.30 sati kada je član organizacionog odbora, asistent sa Ekonomskog fakulteta u Podgorici – Momir Bulatović saopštio da republičko rukovodstvo neće prihvatiti njihove zahtjeve. Bulatović je učesnicima mitinga poručio da je “ovaj miting organizovao i izveo narod, a da najviši rukovodioci ili ne osjećaju potrebu ili nemaju hrabrosti da stanu sa vama licem u lice, brk u brk”.³⁷⁹

Snažan pritisak koji je izvršen na crnogorsko rukovodstvo pokolebao je predstavnike vlasti, koji su 11. januara 1989. godine popustili zahtjevima demonstranata. Ispred okupljenih se pojavio potpredsjednik crnogorske Skupštine i saopštio im da su svi članovi Predsjedništva Crne Gore podnijeli ostavke, da su isto učinili i predsjednik Skupštine i Predsjedništvo crnogorske partije, a nešto kasnije ostavku je podnio i član Predsjedništva Jugoslavije iz Crne Gore. Isto su učinili i crnogorski predstavnici u partijskom vrhu Jugoslavije. Te noći, na vanrednoj sjednici CK SK Crne Gore doneta je i odluka o sazivanju X vanrednog kongresa SKCG koji je zakazan za maj 1989. godine.³⁸⁰

379 “Narod traži ostavke”, *Pobjeda*, 11. jan. 1989, 1.

380 “Usvojene ostavke, kongres u maju”, *Pobjeda*, 12. jan. 1989, 1.

Pod uticajem struktura koje su organizovale i koordinirale mitinge po crnogorskim gradovima, izabrani su članovi novog rukovodstva Crne Gore: Veselin Vukotić – koordinator Predsjedništva CK SKCG; Branko Kostić – predsjednik Predsjedništva; Radoje Kontić – predsjednik Izvršnog vijeća.

Tranzicija vlasti okončana je na X kongresu SKCG, kada je politička struja koja je imala apsolutnu podršku Slobodana Miloševića preuzela ključne pozicije u partijskim i državnim organima. Na X kongresu Momir Bulatović je izabran za predsjednika Predsjedništva CK SKCG, a Milo Đukanović za sekretara Predsjedništva. Već na samom kongresu čule su se poruke po kojima je bilo apsolutno jasno da će novo crnogorsko rukovodstvo slijediti Miloševićev koncept preuređenja jugoslovenske federacije. Tezama o “odnarođenom režimu” koji je zaboravio interese radničke klase, novo partijsko rukovodstvo ponavljalo je stavove na kojima je i Milošević izgradio svoj partijski autoritet. Veselin Vukotić, koordinator Predsjedništva CK SKCG objašnjavao je učesnicima kongresa da je “posljednjim događajima razgolićena apsurdnost i sterilnost vladajuće politike, čiji su temelji bili dominantno ideološki, umjesto racionalno-ekonomski”. Vukotić je objašnjavao da se bivše partijsko rukovodstvo udaljilo od članstva, od svakodnevnog života, zbog čega se “narod samoorganizovao suspendujući institucije sisteme i svrgnuo otuđeno rukovodstvo koje nije imalo hrabrosti da se u januaru pojavi pred narodom”. Poručio je da se takav rasplet događaja ne može tumačiti kao “posrbljavanje i nacionalna rasprodaja Crne Gore, već odluka da se vrati dostojanstvo crnogorskoj naciji”.³⁸¹ Novi put crnogorskog rukovodstva dobio je podršku i partijskog rukovodstva Srbije. Jedan od najbližih saradnika Miloševića iz tog perioda, Zoran Sokolović – sekretar Predsjedništva CK SK Srbije, obraćajući se učesnicima kongresa saopštio je da događaji u Crnoj Gori predstavljaju veliki doprinos borbi protiv birokratskih snaga i otvaranju demokratskih procesa. Naglasio je da Savez komunista

381 “Začetak racionalne i realne politike”, *Pobjeda*, 26. april 1989, 1.

može biti vodeća društvena snaga samo ako “ima povjerenje radničke klase i naroda, ako je zajedno sa narodom i u narodu”.³⁸²

Promjenama na X kongresu SKCG okončan je proces preuzimanja vlasti dijela partijskog rukovodstva koji je podržavao politiku Beograda i način preuređenja odnosa u jugoslovenskoj federaciji, za koji se zalagao Slobodan Milošević. Na talasu socijalnog nezadovoljstva, ali i uz jasnu podršku bezbjednosnih struktura iz Srbije, na vlast je došla politička garnitura koja je bila bezrezervno odana Miloševiću. Koristeći socijalno nezadovoljstvo radnika, ova grupa je uspjela da preuzme vlast na priči o neophodnosti ekonomskih reformi, navodno otuđenim i birokratizovanim političkim elitama i demokratizaciji društva. Ispostaviće se da su njihovi reformski kapaciteti bili ograničeni, i da je cijela priča o demokratizaciji i ekonomskim reformama, bila samo populistička varka građana koja je ovoj grupi omogućila preuzimanje vlasti.

Sve što se od kraja šezdesetih godina dešavalo između Crne Gore i Srbije ukazuje na to da je u odnosima dvije socijalističke republike postojalo očigledno nerazumijevanje za rješavanje temeljnih pitanja koja su opterećivala odnose Titograda i Beograda. Bez obzira na konstantne poruke o uvažavanju, razumijevanju, prijateljskim i bratskim odnosima Crne Gore i Srbije, razlike u doživljaju i tumačenju nacionalnog i kulturnog identiteta Crne Gore očigledno su bile najozbiljniji problem koji je opterećivao odnose između dvije socijalističke republike. Za razliku od perioda sa kraja šezdesetih, kada su na čelu Srbije bili predstavnici takozvane liberalne struje, sve ono što se dešavalo u drugoj polovini sedamdesetih i tokom osamdesetih potvrđuje tezu o nerazumijevanju i neslaganju srpskih kulturnih i intelektualnih elita sa procesom afirmisanja crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta. To potvrđuju i događaji povezani sa konsultativnim sastankom crnogorskog i srpskog rukovodstva u oktobru 1986. godine. Tok i dinamika tog susreta jasno upućuje na to da dvije strane nemaju razumijevanje za rješavanje ključnih problema koji opterećuju odnose između dviju zemalja. Sa jedne strane, crnogorsko rukovodstvo u nekoliko

382 Isto.

pripremnih sastanaka, ali i tokom samih razgovora sa kolegama iz Srbije, precizno detektuje sve pokušaje osporavanja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta određenih krugova iz Beograda. Oni od kolega iz Beograda traže jasno određenje prema tim pitanjima, ali i konkretno djelovanje na suzbijanju tih pojava. Sa druge strane, srpsko partijsko rukovodstvo te primjedbe crnogorskih kolega pokušava da relativizuje i da ih tumači u nekom širem kontekstu. Njihovo objašnjenje da ne mogu uticati na djelovanje određenih kulturnih i intelektualnih elita iz Beograda, više je nego upitno. Međutim, čak i da prihvatimo to tumačenje kao tačno, ostaje otvoreno pitanje, zašto takve pojave srpsko rukovodstvo nije osudilo. Predstavnici državnog i partijskog rukovodstva Srbije ostaju nijemi na sve primjedbe crnogorskih kolega, bez jasnog određenja prema problemima na koje su oni ukazivali. Suština takvog pristupa srpskog političkog rukovodstva biće potvrđena tokom narednih godina, kad će novo rukovodstvo Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem koordinisati aktivnosti koje će kroz takozvanu antibirokratsku revoluciju u januaru 1989. godine dovesti do kolektivne ostavke crnogorskog partijskog i državnog rukovodstva.

ZAKLJUČCI

Odnosi između republičkih i pokrajinskih partijskih i "državnih" rukovodstava tokom osamdesetih sve su jasnije ukazivali na nedostatak međusobnog povjerenja u jugoslavenskoj federaciji. Na historijskoj sceni su počeli dominirati procesi čiji je cilj bio zatvaranje u republičke okvire, s jedne strane, ali su se razvijale i ambicije objedinjavanja pojedinih nacionalnih zajednica preko republičkih granica, s druge strane. Pokušaji saradnje na kulturnom polju u okviru međurepubličkih zajednica kulture, kojima bi se nacionalne politike držale izvan glavne političke scene, nisu urodili plodom. Na nivou državne zajednice, jugoslavenski federalno-konfederalni ustroj iziskivao je beskrajno strpljenje u "usaglašavanju stavova" republika i pokrajina i krajnje racionalno rezonovanje o prednostima, a ne samo ograničenjima koje takva državna zajednica pruža. Kako su odmicale osamdesete bilo je sve manje tog strpljenja i sve manje spremnosti za takvo racionalno promišljanje.

Proporcionalno rastu krize povjerenja među republikama jačao je nacionalizam, koji će u drugoj polovici osamdesetih snažno zahvatiti i vladajući Savez komunista, te se krajem osamdesetih prelići na ulice i na kraju dovesti do rušenja države u krvavim ratovima.

Nekoliko pitanja je dominiralo u odnosima među republikama i pokrajinama tokom osamdesetih godina. Ekonomska pitanja, ispoljavana kroz odnos razvijenih i nerazvijenih dijelova Jugoslavije, bila su samo jedan segment koji je dovodio do nesporazuma, ali se pokazalo da su i čisto ekonomska pitanja često poprimala političke dimenzije. Nesporazumi između Slovenije i Bosne i Hercegovine oko Olimpijade, kao i neke klasične ekonomske afere s kraja osamdesetih, dovodile su do političkih konfrontacija. Kontrola cena sirovina i energenata koja je u uslovima visoke inflacije pogađala interese manje razvijenih republika često se, takođe, nalazila na dnevnom redu međurepubličkih sporjenja. Ipak, pored brojnih problema ekonomske politike i neusaglašenih stavova po mnogim pitanjima, svakako najveći izazov za stabilnost SFRJ dolazio je od kontinuirane ozlojeđenosti srbijanskog partijskog i državnog rukovodstva zbog ustavnog aranžmana iz 1974. godine. Od druge polovine sedamdesetih, pa sve do Osme sednice 1987, srbijanski recentralisti neprestano su insistirali na ograničenju autonomije na pokrajinskom nivou i proširenju ingerencija organa vlasti na saveznom nivou. Pitanje statusa autonomnih pokrajina, pokrenuto događajima na Kosovu iz 1981. godine, podijelit će jugoslavensku federaciju: u Vojvodini će se na pitanju statusa Kosova braniti status Vojvodine, u čemu se i uspijevalo sve do 1988. godine, kada je pod medijskim, političkim i pritiskom uličnog nasilja jugoslavenski vrh popustio i omogućio dolazak na vlast u Vojvodini "beogradskih lojalista", koji će izvršiti potpunu destrukciju pokrajinskih autonomija tokom 1989–1990. godine.

U Bosni i Hercegovini je republička elita shvatila da bi promjenom statusa Kosova naredna meta mogla biti upravo ova republika, zbog čega su uporno istrajavali na očuvanja statusa pokrajina. To je postepeno zaoštravalo njene odnose sa Srbijom, koja je medijski nastojala potkopati bosanskohercegovačko jedinstvo. Osim toga, konfrontacija Srbije sa ostalima u Jugoslaviji pojačana je u drugoj polovini

osamdesetih, posebno sa Slovenijom i Hrvatskom, zbog snažne slovenačko-hrvatske podrške očuvanju autonomije Kosova.

Srbija je u odnosima sa Crnom Gorom, slično kao u odnosu prema Bosni i Hercegovini, koristila razne medijske kanale za osporavanje legitimiteta crnogorskog republičkog rukovodstva i čak crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta. U drugoj polovini osamdesetih održano je nekoliko sastanaka između partijskih rukovodstava Crne Gore i Srbije, kako bi prestala kampanja koja se vodila prema Crnoj Gori, ali bez rezultata.

Sistem konsenzualnog donošenja odluka u SFRJ okončan je jednostranim aktima koje je preduzimao Slobodan Milošević, najpre u domenu preuređenja ustavnog položaja pokrajina i promeni režima u Crnoj Gori, a zatim i u odnosima na nivou savezne države (trgovinski embargo Sloveniji, upad u platni sistem). Od maja 1990, u projektu razaranja institucija i sistema vrednosti na kojima je počivala SFRJ, pridružio mu se i Franjo Tuđman sa Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ) koja je pobedila na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj.

Republike su se tokom osamdesetih sve više zatvarale u svoje granice. Slučaj sa *Bijelom knjigom* je pokazao da republičke elite vode računa ne o jugoslavenskim nego o partikularnim republičkim interesima. Želja za konsenzusom je sve brže nestajala, a bujanje nacionalizma u drugoj polovici osamdesetih je pokazalo da je bilo nemoguće kontrolirati nacionalističke vjetrove unutar pojedinih republika, što je na kraju i dovelo do dramatičnih i krvavih ratnih obračuna početkom devedesetih godina.

IZVORI

ARHIVSKI FONDOVI

1. Arhiv Bosne i Hercegovine,
2. CK SK Bosne i Hercegovine
3. Arhiv Jugoslavije,
4. CK SKJ
5. Arhiv Slovenije,

6. CK SK Slovenije
7. Arhiv Srbije
8. CK SK Srbije
9. Državni arhiv Crne Gore
10. Arhivsko odjeljenje za istoriju radničkog pokreta, fond CK SK Crne Gore
11. Istorijski arhiv Beograda
12. Lični fond Draže Markovića.

OBJAVLJENI IZVORI

1. *14. sednica CK SKJ. Ostvarivanje ekonomske politike u 1984. godini i zadaci Saveza komunista u donošenju i ostvarivanju ekonomske politike za 1985. godinu*, Beograd: Izdavački centar Komunist, 1984.
2. *Bijela knjiga Stipe Šuvara. Originalni dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984*. Zagreb: Večernji posebni proizvodi, 2010; *Bela knjiga – 1984. Obračun sa “kulturnom kontrarevolucijom” u SFRJ* (prir. Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đoko Tripković). Beograd: Službeni glasnik i Institut za savremenu istoriju, 2010.
3. Dizdarević, Raif. *Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.
4. Milošević, Slobodan. *Godine raspleta*, Beograd: BIGZ, 1989.
5. Selhanović, Jadranka. *Crnogorska vlast i crnogorsko nacionalno pitanje 1970–1985*, Podgorica: Državni arhiv Crne Gore, 2015.
6. Stambolić, Ivan. *Rasprave o SR Srbiji*, Zagreb: Globus, 1988.

NOVINE

1. Borba
2. Oslobođenje
3. Pobjeda
4. Politika

LITERATURA

1. Andrijašević, Živko. *Crnogorska historija*. Podgorica: Pobjeda, 2020.
2. Anđelić, Neven. *Bosna i Hercegovina. Između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92/ Edicija Samizdat, 2005.